

AVRASYA ETÜDLERİ

T.C. BAŞBAKANLIK
TİKA
TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI

18
Sonbahar - Kış

İdik Kut Şehri Hoço
Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi
Süleyman Güngör

Türkiye'nin Hudutları
ve Hudut İhtilafları
Prof. Dr. Ramazan Özey

Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar:
Kırgızistan Örneği
Rafis Abazov

Geçiş Döneminde Türkmenistan'ın
İstihdam Yapısı ve Performansı
Dr. Güngör Turan

Türkiye ile Bağımsız Türk
Cumhuriyetleri Arasındaki
Entegrasyona Doğru Başlıca Engeller
ve Çözüm Önerileri
Mehmet S. Erol

Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya
Salih Yılmaz

Sovyetler Birliği'nin Çözülmesinde
"Verimsizlik" Problemi
Dr. Halit Sulçmez

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin
Uluslararası İlişkilerde Model Olarak
Yükselişi ve Amerikan Onayı

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe ve İngilizce dillerinde yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte yazarın özgeçmişi ve makalenin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo ve bilgisayarla yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayınından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.
- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir. Bunlar; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın (TİKA) düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı tarafından üç ayda bir yayınlanır.

İsteme ve Yazışma adresi:

TİKA
Akay Caddesi No: 6
06640, Küçüksat - Ankara / TÜRKİYE
Tel : (90) (312) 417 27 90 (8 Hat)
Fax : (90) (312) 417 27 99

Yayına Hazırlık - Baskı:

AB OFSET BASIN YAYIN MATBAACILIK ve AMBALAJ SANAYİİ
Kazım Karabekir Cad. Efeler İş Merkezi 89/8 İskitler / ANKARA
Tel: (0.312) 341 78 78 • Fax: (0.312) 342 39 14

ISSN 1300-1604

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Dr. Öner Kabasakal
Başkan

★★★★

Editör
Dr. Melih Tan Kodaloğlu

★★★★

Yazı İşleri
Nilüfer Kamer Tuğral

★★★★

Teknik Yönetmen
AB OFSET

★★★★

18
Sonbahar - Kış
2000

İÇİNDEKİLER

İdik Kut Şehri Hoço
Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi
Süleyman Güngör
• 3 •

Türkiye'nin Hudutları
ve Hudut İhtilafları
Prof. Dr. Ramazan Özey
• 21 •

Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar:
Kırgızistan Örneği
Rafis Abazov
• 39 •

Geçiş Döneminde Türkmenistan'ın
İstihdam Yapısı ve Performansı
Dr. Güngör Turan
• 57 •

Türkiye ile Bağımsız Türk
Cumhuriyetleri Arasındaki Entegrasyona
Doğru Başlıca Engeller ve
Çözüm Önerileri
Mehmet S. Erol
• 71 •

Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya
Salih Yılmaz
• 93 •

Sovyetler Birliği'nin Çözülmesinde
"Verimsizlik" Problemi
Dr. Halit Suiçmez
• 111 •

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin
Uluslararası İlişkilerde Model Olarak
Yükselişi ve Amerikan Onayı
Yrd. Doç. Dr. İdris Bal
• 127 •

İDİK KUT ŞEHİRİ HOÇO UYGURLAR'IN KENTE YERLEŞMESİ

Süleyman GÜNGÖR*

GİRİŞ

Bu çalışma, yerleşik hayata ilk geçtiği genel kabul görmüş olan Uygurlar'ın kente yerleşmesi ve kurdukları kentlerle ilgili analizler yapmaya yöneliktir. Arkeoloji, mimarlık ve Türkoloji çalışmalarından derlenmiş verilerin siyasal ve toplumsal açıdan değerlendirilmesi yapılacaktır.

Çalışmanın temel sorusu, göçebe ekonomik yapı içerisinde bulunan Uygurlar'ın kente yerleştikten sonra toplumsal yapılarındaki değişimin (var ise), nasıl değerlendirilmesi gerektiğidir.

Bu soruyu cevaplayabilmek için, öncelikle kısaca Uygur siyasi ve sosyal tarihi üzerinde durulacak, ardından yerleşik Uygur kültürü hakkında veriler sıralanacak, sonrasında da Uygurlar'ın kurduğu kentler, özellikle de başkentlerinden birisi olan Hoço hakkında bilgiler sunulacaktır. Bütün bu veriler, gündemimizdeki soruya yönelik değerlendirmelerle paralel şekilde ortaya konulacaktır. Sonuç olarak, eldeki bilgilere dayanarak genel bir değerlendirme ile yukarıdaki soruya cevap bulunmaya çalışılacaktır.

* Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Araştırma Görevlisi

1. UYGURLAR'IN KISA TARİHİ

1.1. UYGUR ADI

Türklerin Orta-Asya'da kurdukları devletlerin en belirgin özelliği oymaklar federasyonu tarzında örgütlenmeleridir. Uygurlar da bu federasyonun üyesi olmuş oymaklardan biridir. Uygurlar için kullanılmış olan Dokuz Oğuz, On Uygur gibi adlar da bu durumun bir göstergesidir.

Uygurlar, M.Ö. III. yüzyıldan beri bilinen ve değişik adlarla anılan bir topluluktur. Töles Nehri kenarında yaşayan Uygurlar'a, buraya atfen Töles boyları denilmiştir. Ayrıca Çin kaynakları, kendi telaffuzlarına uygun biçimde değiştirerek farklı adlarla bu topluluktan söz etmektedir. **Divanül-Lügat it-Türk**'te Kaşgarlı Mahmut'un "aç olmayan" anlamını verdiği Uygur kelimesine, Rıza Nur'un **Türk Tarihi** adlı kitabında "uygar, munis, muti, medeni" gibi anlamlar yüklenmektedir. Çince'de Uygurlar'a ad olarak kullanılan sözlerin "şahin süratiyle saldıran" demek olduğu da bilinmektedir.¹

1.2. UYGUR DEVLETİ'NİN DOĞUŞU

Uygurlar, iki kere devlet kurmuşlardır. Daha doğrusu iki ayrı devlet olarak varlık göstermişlerdir. Uygurlar ilk olarak 745 yılında Ötüken'deki Göktürk Devleti'ni yıkarak egemenliklerini ilan ederler. Bu dönemde başkent, töreye uygun olarak Orhun bölgesinde Kara-Balasagun (Ordu-Balık) kentidir. Böğü Kağan (759-779) 762 yılında Tibet'e yaptığı bir akından dönerken Çin başkentinde ağırlanır. Ülkesine dönerken, yanında 4 tane Mani rahibi getirir. Bundan sonra Maniheizm Uygurlar'ın devlet dini olmuştur.² Uygurlar, bu dönemde Mani dininin siyasi koruyucusu durumuna gelmişlerdir. O derece ki, Taoist Çin yönetimine uygulanan baskı ile, Çin başkentinde bile Mani manastırı ve mabetleri yaptırmışlardır. 840 yılında Kırgız saldırıları sonucu Uygur Devleti'nin dağılmasını izleyen dönemde Çin bütün Maniheizm mabetlerini kapatmıştır. Din adamlarına sivil hayata geçmeleri çağrısı yapıp dire-

nenleri de öldürmüştür.³ Uygurlar'ın Maniheizmi seçmeleriyle ilgili bir yorum da, Orta-Asya'da Budizm'in yaygınlaşması üzerine, Çin'de hayli yaygın olan Budizm'den farklılaşmak kaygısından kaynaklandığı yolundadır.⁴ Bu görüşe göre, Budist Türkler'in Çin kültürü içinde erimeleri söz konusuydu ve çare dinde farklılaşmakta bulunmuştu.

1.3. MANİHEİZM VE UYGURLAR

Maniheizm, Mezopotamya'da doğmuş Mani (277-316) adlı bir Zerdüş rahibinin, Zerdüşlük'te reform çabasının ürünü olarak doğmuştur. En belirgin özelliği, zulmet-nur ayrılığına dayanan düalist doktrindir. Çok geniş bir coğrafya (Asya içlerinden Kuzey Afrika'ya kadar) yayılmışsa da zaman içinde diğer dinler karşısında tutunamayarak yok olmuştur.⁵ Hristiyan dünyasında patristik düşüncenin önemli filozoflarından Augustinus (354-430) önceleri bir Maniheizm'tir. Augustinus'un düşüncesindeki Tanrı Devleti-Yeryüzü Devleti karşıtlığında Maniheizm'in izleri görülmektedir.⁶ Maniheizm'e göre yalnız akşam yemeği yenilir. Bu tek öğünde de ancak sebze yenilebilir. Et ve diğer hayvan ürünü gıdalar, süt bile dinen yasaktır. Uygurlar'ın günlük yaşantısına zıt olan bu inançlar, onların göçebe dinamizmini köreltmıştır. Çünkü bu din, şehirli ve tüccar bir halk olan Sogdlar üzerinden Uygurlar'a ulaşmıştı. Sogdlar'ın uzun menzilli ticarete dayalı hayat tarzına uygundu.⁷ Göçebe ve yağmacı bir toplum olan Uygurlar, ticaretin egemen olduğu yerleşik yaşama geçiş sürecine girerler.⁸ Bu süreç, Uygur Devleti'nin özellikle ikinci devresinde etkileriyle kendisini ortaya çıkaracaktır.

1.4. UYGUR DEVLETİ

Kırgız akınları karşısında 840 yılında Orhun (Ötüken) bölgesinden çıkartılan Uygurlar kollar halinde göç ederler. Bu göç, yoğun olarak zaten kendi egemenliklerinde olan iki bölgeye doğru gerçekleşir. Doğuda Kansu bölgesine ve batıda Turfan bölgesine.

Bunlar dışındaki göç kolları gittikleri yerlerde erimişlerdir. Kansu bölgesine gidenlere Sarı Uygurlar adı verilmiştir. Kansu, Budizm'in yaygın olduğu bir coğrafi bölgedir. Sarı Uygurlar'ın da Budist oldukları gözlenir. Turfan bölgesine gelenler ise Maniheizm'i korurlar. Bunlar, Ötüken'deki son kağanın yeğeni Mengli'yi kendilerine kağan seçerler ve 856 yılında yeniden devlet olarak ortaya çıkarlar. Bu devletin vurgulanması gereken özelliği, Ötüken'deki "Bozkır Devleti" niteliğinin dışına çıkıp ticaret ve dostluğa dayalı komşuluk ilişkileriyle varolmasıdır.⁹ Halbuki Ötüken'deki Uygur Devleti, bozkır kültür çevresinin gerektirdiği şekilde gevşek ve dağınık oymaklar birliği durumundaydı. Çoban-yağmacı üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir siyasal birlikti.¹⁰ Sarı Uygurlar, 911 yılında Turfan bölgesine de egemen olurlar. Bundan sonra birleşik Uygur Devleti'nin resmi dini Budizm olur. Devletin başkentleri Turfan bölgesindedir. Başkentleri, çünkü Uygurlar, bu dönemde bozkır kültür öğelerinden olan yazlık ve kışlık başkent geleneğini sürdürmüşlerdir. Başbalık yazlık, Hoço kışlık başkent olarak kullanılmıştır. Bu devlet, 1209 yılında Cengiz'in egemenliğine girerek tarih sahnesinden çekilir. Zaten 1206 yılından itibaren Hitay Devleti'nin vasalı¹¹ durumundadır.¹² Sarı Uygurlar'ın başa geçmesi ile birlikte, Ötüken'den beri süregelen bir gelenek, Aşina soylu kağanın varlığı ortadan kalkmıştır.

Yerleşik kültürün belirgin olarak gözlendiği bu dönemin yaşandığı coğrafya ticaret yollarının kesişme noktasındadır. Bu çalışmada kışlık başkent olarak kullanılan Hoço ve çevresine ağırlık verilecektir.

1.5. DİNLER VE KUT ANLAYIŞI

Din değişiklikleri ile niçin bu kadar yakından ilgilendiğimizi ve konumuzla bağlantısını da belirterek yerleşiklik konusunu incelemeye başlayabiliriz.

Yalnızca kağan adlarına baktığımızda, iktidarın kökeni ile ilgili anlayış ve din arasındaki ilişkiye dair bulgular elde ederiz. Kağan-

ların adlarında alp, bilge sıfatlarıyla birlikte sürekli bulunan "Kut Bulmuş" terimi bizce önemlidir. Bu niteleme, iktidarın meşruluğunun ancak kendisine "kut" verilmiş olmak ile gerçekleşeceğini vurgulamaktadır. Devamlı olarak "kut"un verildiği kaynakda belirtilmektedir. Din değişikliği, işte bu noktada gözle görülür bir hal almaktadır. Kutsallık kaynağının, din değişikliğine paralel olarak farklılaştığı ortaya çıkar. Yalnızca Uygur kağanlarının adlarından örneklerle bu değişimi gözleyebiliriz. Kendisine "kut" verildiğinde Türkler'in geleneksel inancını benimsemiş olan ve Uygurlar'ı Maniheizm'e taşıyan kağan olan Böğü'nün adında eski kutsallık tanımı korunur. Tengride Bolmuş İl Tutmuş Alp Bilge Kağan. Ondan sonraki Maniheizm kağanlarda Tengri yerini Ay Tengri terimlerine bırakır. İşte bir örnek: Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Kağan. Uygur Devleti'nin ikinci döneminde, Budizm devlet dini olunca kağan adındaki kutsallık vurgusunda bir değişim daha gerçekleşir. Örneğin 947 yılında iktidarda olan kağanın adı şöyledir: Gün Ay Tengride Kut Bulmuş Ulug Kut Ornanmış Alpın Erdemin İl Tutmuş Alp Arslan Kutlug Kül Bilge Kağan.

Burada gördüğümüz gibi, dinler değişmekle birlikte, "kut"un kaynağı değişse bile, merkezi niteliği siyasal iktidar açısından değişikliğe uğramıyor. Bu tespitimiz, yerleşiklik döneminde, iktidarın mekana uygulanmasında yapacağımız değerlendirmeleri bir temele dayandırmamızı sağlayacak.

2. YERLEŞİK UYGUR KÜLTÜRÜ

2.1. YERLEŞİK KÜLTÜRE İLİŞKİN ESKİ VERİLER

Uygur kentleri üzerine eğilmeden önce, yerleşik bir uygarlık oluşturan bu toplumun göçerlikten vazgeçmesinin birdenbire mi gerçekleştiği sorusunu cevaplandıracağız. Bununla bağlantılı iki soru daha gündemimize giriyor. 1- Bozkır kültür çevresinde yerleşik kültüre ait öğeler var mıdır? 2- Yerleşik kültürün gelişmesi ile göçebelik ortadan kalkmış mıdır?

Orta Asya bozkır kültür çevresinde Uygurlar'ı önceleyen Hunlar ve Göktürkler göçebe toplumlardır. Ama köy ve kasabalarda tarımla uğraşıldığı da bilinmektedir. Bu dönemden kalan sulama kanalları, yerleşimin varlığı için önemli bir kanıt olarak karşımızdadır. Arap akınlarının, Maveraünnehir'den ileriye, Türkistan'a yönelişi sırasında, kaleyle çevrili Türk kentlerinin varlığı ortaya çıkıyor. Yine Arap kaynakları VI. yüzyıldan itibaren Türk kale kentlerinden söz etmektedirler.¹³

Türkler'in Uygurlar'dan önce de yerleşik yaşamı bildikleriyle ilgili bir başka kanıt da Ergenekon Destanı'ndan çıkarılabilir. Bu destanda yerleşik bir toplumun, nüfus artışı ve coğrafi sorunlar nedeniyle göç edişi anlatılmaktadır. Bu toplumun göç öncesinde madencilik, tarım ve hayvancılıkla uğraştığı da anlatılanlar arasındadır.¹⁴ Çin kaynaklarında, Göktürkler'in bir savaş tazminatı olarak Çin'den tohumluk ve tarım aletleri aldıkları kaydedilmiştir.

Sovyet arkeolog Nusov'un Göktürk kent yerleşimi ile ilgili verdiği bilgilere göre, yazlık başkent konumundaki Suyab'da halkın konutları, prensin oturduğu yerin çevresinde kurulmaktadır. Kent halkı tarım, ticaret ve el sanatlarıyla uğraşırlar. Sur ya da iki-üç sıra tümsekle çevrilmiş kentin yakınında göçebe kabileler oturmaktadır.¹⁵ Macar Türkolog Ligeti de bu yerleşim yerleri konusunda bilgi veriyor: *"İç Asya'nın her yerinde açılan şehir örenlerinin, eğer onlar göçebelerin oturdukları yerlerse, ne kadar bir örnek oldukları dikkate değer. Bu şehirlerin planlarını gözden geçirdiğimiz zaman hepsinde de bir göçebe çadır-karargahının askeri intizamını görürüz. Ve gerçekten bir yere yerleşmiş olan göçebelerin şehirleri taştan yapılmış birer çadır-karargahlarıdır."*¹⁶ Kentlerin bu benzerliğini kültürel ortaklığın yansıması olarak değerlendirmek, tarihsel açıdan doğru bir yaklaşımdır. Bunun yanında iklim, ekonomik ve toplumsal şartlar da bu benzerlikte rol oynamaktadır.¹⁷ Bütün bunlara ek olarak ideolojik anlayışın etkisini de kabul etmek gerektiğini düşünüyorum. Türklerde ortaklığını yukarıda gördüğümüz kut anlayışı, mekanda da kendini hissettirmektedir.

Göktürkler'in gelişmiş ve Hunlar'ın taslak düzeyinde birer alfabesinin varlığını, yazının yerleşik uygarlığın bir kanıt olduğunu düşünerek değerlendirmek doğru olur. Bunun sonucu olarak, bozkır kültürünün toplumlarında yaygın yaşam biçiminin göçebelik olduğunu kabul etmekle birlikte, tümünün göçebe olmadığını söyleyebiliriz.¹⁸

Bu noktada Türkçe'deki iki kelimeyi vurgulamak yerinde olacaktır; orda ve balık. Bozkırın gevşek siyasal birliği içindeki boy-ların beyleri, askeri düzen içinde Hakan'a bağlıdır. Her beyin yurdu ve göç alanı bellidir. Beyler, "orda"larda yaşarlar. Orda, çadırlar ve otağdan meydana gelmiş büyük bir karargahdır. Bey, burada ailesi, nökerleri (yoldaş), uşakları, çobanları ile birlikte oturur.¹⁹ Türkler'in bir çok kentinin adında yer alan "balık" sözü, bir yorum göre balçıktan yapılmış sıva ve tuğla anlamındadır. **Divanil-Lügat it-Türk** de bu yoruma zemin hazırlar. Balık diye anılan yerlerin surla çevrili kentler olduğu da hesaba katılırsa, bu yorumun doğruluğu güçlenmektedir.²⁰

Uygurlar'ın 840 yılından sonra geldikleri bölgede yerleşikliğe geçtikleri genel kabul görmektedir. Göçebe nitelikte bir toplumu yerleşikliğe yönelten ne gibi gerekçeler vardır. Türkdogan, iki neden öne sürüyor. 1) Bölgerin verimli toprakları olması ve 2) Maniheizm'e bağlandıktan sonra yaptıkları mabetlerin çevresine toplanmalar.²¹ Belki bunlardan daha etkili bir neden de, bölgenin coğrafi konumunda gizlidir. Çünkü Turfan bölgesi, ünlü ve zengin İpek Yolu ile Çinli budistlerin Hindistan'a varan hac yolunun kavşak noktasındadır. Uygurlar, Maniheizm'i benimsedikten sonra, uzun menzilli ticaretle uğraşan Soğdlar'ın etkisiyle daha yoğun şekilde ticaret yapmaya da başlamışlardı. Turfan bölgesinin belirtilen özelliği, Uygurlar'daki ticaret eğiliminin kuvvetlenmesine yol açmıştır. Tabii, din etkisinin yerleşimi özendirici yanını vurgulamak gereklidir. Bunun kanıtı olarak, Turfan'a gelindikten sonraki dönemlerde de göçebe uygurların varlığı ve bunların hala eski dinlerini sürdürüyor olmaları sunulabilir.²² Coğrafi olarak göçebelğe uygun yaylaların da bulunduğunu ve X. yüzyıl sonlarında bile Çinliler tarafından gezi notlarında göçebelerden söz

edildiğini belirttikten sonra,²⁵ Budizm ve Maniheizm'in bütün halka yaygınlaşmadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu dinler, göçebe yaşam biçimi ile bağdaşmayacak ilkelere dayanmakta idiler. Ancak, Çin kaynaklarının bize ulaştırdığı bilgilere göre, kentlere rengini veren baskın kültür bu dinlere dayalıdır. Bu da bize, kentli Uygur'ların yeni dinleri kabul etmiş olduğunu göstermektedir.²⁶ Li-ge-ti de benzer gözlemleri paylaşır. Maniheizm ve Budist mabetlerinin kentlerde birlikte bulunduğunu yazar. Hatta bunlar arasında yaşanan gerilime de değinir.²⁵

Göçebe ve yerleşik ögelerin bir arada bulunduğu Uygur toplumunda "kır-kent çatışması"ndan söz etmek mümkün değildir. Çünkü bu iki üretim biçiminin birbiriyle öyle bir ortaklığı var ki, o toplumsal yapılanış için ancak işbirliği ile sürekliliklerini koruyabilirler. Bu birlikteliği, biyolojinin bir terimi ile, "mutualizm" ile adlandırabiliriz.²⁶ Ticarete yöneldiklerini belirttiğimiz Uygurlar'ın, tarım ürünleri (özellikle meyveler), maden ve kıymetli taşları işlemedeki ustalıkları ve el sanatları ürünleri yanında önemli bir mal listesi göçebe üretimin sonucu elde edilebilmektedir. Bunların başında da at ve koyun gelmektedir. Bu iki yaşam biçiminin birlikte sürdürülmesinin Türk tarihinin ilginç yönlerinden olduğu, yazarlar tarafından da dile getirilmiştir.²⁷ Dolayısıyla, Uygurlar'da İbn Haldun tarafından kavramsallaştırılan bedevi-hazari diyalektiği de söz konusu değildir. Herşeyin ötesinde Uygurlar için yerleşik ve göçebe ögeler arasında bir gerilimin olduğunu söyleyebilmek tarihsel olarak imkansızdır. Zira böyle bir gerilim olsa idi, her türlü ayrıntıyı kaydeden Çin kaynaklarında kendini mutlaka gösterirdi.

2.2. UYGUR KÜLTÜR ÇEVRESİNİN OLUŞUMU VE ETKİLERİ

"Maniheizm'in Uygurlar'ca benimsenmesiyle birlikte Göktürk alfabesi yerine Soğd yazısı benimsenmiştir. Sonra Budizm'in yayılmasıyla Uygurlar'ın yerleşik kültüre geçtikleri söylenebilir. Bu dinlerin kitaplarının Uygurca'ya çevrilmesiyle başlayan çalışma, Uygur edebiyatını doğurmuştur.²⁸ Yani Uygurlar, benimsedikleri

dinlerin siyasal koruması yanısıra kültürel canlılığı açısından da önemli katkıları gerçekleştirmişlerdir.

Uygurların ilişki içinde bulundukları Çin'den öğrendikleri maddi uygarlık ürünlerini geliştirdikleri bilinen bir gerçektir. Çinliler bile kalıp baskı yöntemini kullandıkları halde, Uygurlar hareketli harflerle baskı yöntemleri geliştirmişlerdir.

Uygur kültürü, ticaret yollarında olduğu gibi, kültürler arası etkileşimin kesişme noktasında olgunlaşmıştır. Yerleşiklik döneminde yoğunlaşan ana etki merkezleri şunlardır: 1- Çin, 2- Hindistan-Gandhara, 3- İran. Bu üç etki ile bozkır kültür birikimi Uygur kültür ve sanatını oluştururlar.²⁹ Kentli Uygur kültürüne ve onun en dikkate değer ürünü olan mimarlık alanında ilk ve en kalıcı dış etki bir İranlı ulus olan Soğdlardan gelmiştir. Uygur yazısı da, Soğd alfabesinin bir uyarlaması ile oluşturulmuştur.³⁰ Çin etkisini daha çok teknik alanda gözlüyoruz, kağıt yapımı ve baskı gibi işlerin öğrenilmesi gibi. Mimaride İran kökenli bu etkiyle birlikte, Gandhara yoluyla gelen Greko-Budist üslubunun da katkıları olduğu göz ardı edilemeyecek kadar yoğundur. Bilindiği gibi, Greko-Budist sanatı, İskender İmparatorluğu'nun İran'a egemen olmasından sonra ortaya çıkmıştır.³¹ Mimari ve sanatta göçebe kültürünün etkisi sürekli olarak belirgin bir şekilde kendini gösterir. "Çadır şeklindeki künbedler, halı motiflerini hatırlatan sırlı tuğladan mozayikler" göçebe sanatının, kent sanatı üzerine etkisinin göstergesidir. Belirtilmesi gereken bir başka nokta da Orta Asya'nın sanatlara verdiği temel malzeme, topraktır. Bu da yapılar da kerpiç ya da tuğlanın kullanılmasını zorunlu kılıyordu.³² Mimaride ve genel olarak sanatlarda Uygur üslubu IX. yüzyıldan itibaren kendini gösterir. X.-XII. yüzyıllarda tam olgunluk ürünlerini yaratır.³³

Uygurlar, Maniheizm'i benimsemelerinden itibaren resim öğrenmişler ve özellikle Türkler olmak üzere bu sanatı çevresindekilere öğretmişlerdir.³⁴ Resim sanatı, kitaplardaki minyatürler ile Müslüman Türkler'de devam edegelmiştir. Duvar resimleri, özellikle dini yapıların tamamlayıcı unsuru olmuştur. Mabet duvarları

Buda, rahipler, binayı yaptıran tüccar, prens veya prenses portreleri, cennet tasvirleri ve prandhi (Buda'ya hediye sunma töreni) sahneleri ile süslenmiştir.³⁵ Bu resimlerde özellikle dikkat çekici yön, realist karakterin egemenliğidir.³⁶ Uygur kentlerinde, "buyan" adı verilen, beyler ve hatunlar tarafından kurulmuş vakıfların düzenlilik ve canlılık açısından katkıları Türkologların vurguladıkları bir konudur. Dini yapıların yapım ve onarım giderleri ile din adamlarının geçimi bu yolla sağlanıyor olmalıdır.³⁷

Olgunluk dönemi Uygur kültür çevresinde yaygın olan din olan Budizm, daha sonra Moğollar'a Uygurlar tarafından öğretilmektedir. Moğollar, Cengiz İmparatorluğu zamanında Uygurlar'ın diniyle birlikte, dilini de resmi işlemler (özellikle diplomasi) için benimsemişlerdir.³⁸ Uygurlar, egemenlikleri altına girdikleri Hitay ve Moğol devletlerini doğrudan doğruya saraylarından etkilemişlerdir. Hanların oğullarını Uygur beyleri eğitmişler, Türk devlet şemasını bu devletlere uygulamışlar, diplomatik rolleri Uygurlar üstlenmişlerdir.³⁹ Cengiz'in sarayında kılık kıyafete bile Uygur tarzının yerleştiği yaygın olarak anlatılmaktadır. İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'ın Uygurlar'a komşu ve önceleri onların vasalı oldukları da belirtilince, etkilerinin kültürel birikimin ötesinde, siyasal egemenliğin bir yansıması niteliğini taşıdığını ayrıca anlatmaya gerek kalmıyor. Bu etkilerinden dolayı Uygurlar, tarihte oynadıkları rolleri gereği "Uygarlık Profesörleri" olarak adlandırılmışlardır.⁴⁰

3. UYGUR KENTİ VE BAŞKENT HOÇO

3.1. UYGUR KENTİNİN ÖZELLİKLERİ

Turfan bölgesinde kurulan Uygur Devleti, tüccar ve kentli bir halka dayanıyordu. Göçebelikten yerleşikliğe geçiş eğiliminin güçlendiği dönem, Uygurlar'ın kültürel olgunluk dönemi (X. yüzyıl) ile çakışıyor. Uygur halkı, yerleşime eski kentlere oturarak geçtikleri gibi, kendilerinin kurduğu kentlere de yerleşmişlerdir.

Uygur kentlerinin genel özelliklerinin aynı olduğu söylenebilir. Kerpiçten sur ile çevrilmiş kareye yakın bir dikdörtgen olan kentin dışında da hendeklerle sur tahkim edilmiştir. Kalenin çevreyle bağlantı kuran yollara açılan kapıları, dört yanında en az birer tanedir.

Uygur kağanı, eski geleneği sürdürerek her yaz Başbalık'ta oturur. Kışlık başkent ise Hoço'dur ki, buraya İranlılar "Çinanç-kath" yani Çinli kenti derlerdi.⁴¹ Gerçekten Hoço, eski bir Çin kentidir. Eski kaynaklarda adı Kao-çang olarak Çince'deki şekliyle geçerken, Moğollar devrinde Hou-chou (Ateş Kenti) denilmiştir. Hoço'nun dağlarının renginin kırmızı oluşu bu adın verilmesine neden olmuş. Kent, Türk el yazmalarında Kara-Hoca adıyla anılır. Bu kentin bir de ünvanı vardır. İdik Kut Şehri. İdik Kut, Uygur kağanlarının ünvanıdır. Batı dillerine bu terim, "kutsal haşmet" olarak aktarılmıştır. Hoço'nun başkent olması dolayısıyla, İdik Kut'un Şehri olarak da söz edilir.⁴² Hoço ve Kao-çang, Kara-Hoca adının Çince'deki iki biçimine karşılık geldiği görülmektedir.⁴³

Alman arkeolog Grünwedel tarafından ortaya çıkarılan plana göre Hoço, kareye yakın surla çevrilmiş bir kale kenttir. Yapı malzemelerinin türü gereği, bazı bölümlerinin harabesi bile kalmamıştır.⁴⁴ Hoço'yu koruyan surlar, kerpiç ve taştan yapılmış ve kimi yerlerde sırlı tuğlalar kullanılarak süslenmiştir. Surlara aralıklarla kubbeli kuleler yerleştirilmiştir.⁴⁵ İslam kaynaklarında, Uygur başkentinin orta büyüklükte bir şehir olduğu yazılmaktadır.⁴⁶ Ticari etkinlik bakımından benzetilerek "Çöl Pompeisi" de denilen Hoço'nun 2 metre yükseklikteki surlarının uzunluğu yaklaşık 10 km. kadardır.⁴⁷

3.2. MEKANIN ÖRGÜTLENMESİ

Kare biçimindeki bu kenti kuzey-güney doğrultusundaki iki cadde ile doğu-batı doğrultusundaki boydan boya bölmektedir. Kent içinde mekanın örgütlenmesi ise ortadan başlayarak üç bölümlüdür. Her bölümün sınırında bir ince sur yapılmıştır. Genel

çizgileriyle "Balık" tanımlamasına uyan Hoço, surun dışında yedi kat hendekle çevrilmiştir. Kentin bölümlerine denk düşen üç kat da sur vardır. İç akropol'e Ordu Kapağı (Alptekin kullanıyor) ya da Han Tura (Grünwedel kullanıyor) adı verilmektedir. Kentin bütün alanına oranla küçük sayılamayacak bir genişliktedir. Ordu Kapağı bölümünün göçebe kültüründeki "Orda" benzeri bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Etrafı yüksekçe duvarla çevrili bölme yükseltilmiş bir set üzerine inşa edilmiş Kağan sarayı ile müstemilattan oluşur. Buradaki yapıların belirtilmesi gereken özellikleri, odaların kubbeli tavanları, duvarların üç kat alçı ile sıvanması ve renkli resimlerle süslenmiş olmasıdır. Bir seyahatname yazmış olan Çinli Budist hacısı Huan-dzang, Hoço Sarayı hakkında yalnızca "iki katlı muhteşem bir yapı" olduğu bilgisini veriyor. Anlatıkları, daha çok kendisine yapılan ikramlarla ilgilidir. Saray duvarının dışında, daha az yükseltilmiş bir set üzerine yerleştirilmiş dini yapılar kuşağı ile onu çevreleyen duvar vardır. Bu kuşağın ortasında Stupa ve çevresinde mabetler, manastırlar ve rahiplerin barındığı hücreler yer alır. Hoço Stupaları'na "Koş-Gumbaz" da denilir. Bunların da kubbeli tavanları vardır ki, hem Kağan sarayı ile mimari uyumu yansıtır, hem de müslüman Türk türbelerinin habercisi gibidir. Mabetler açısından vurgulanması zorunlu olan bir yan da, Maniheizt, Budist ve Nasturi-Hristiyan kiliselerinin ve manastırlarının aynı kuşak içinde birarada bulunmalarıdır. Dini kuşağın çevresindeki duvarla kentin surları arasındaki bölümde, halkın konutları, mezarlıklar ve kervansaraylar yer alır. Bütün bu yapılarda kesme taşın yanı sıra daha çok tuğla ve kerpiç kullanılmıştır. Araştırmalarda halkın, evlerini beyaz kille sıvadıkları da ortaya çıkmıştır. Savaş döneminde, manastırların güçlü duvarları sığınak görevini de üstlenirdi.⁴⁸

Hoço'nun ünlü meyvelerinin yetiştirildiği tarım alanlarının sur dışında bulunduğu, Grünwedel'in hazırladığı kent planında ortaya çıkmaktadır. Ancak harabelerde yazma ve basma kitaplar, matbaa harfleri, freskler ve heykellerin yanısıra bol miktarda madeni tarım aletleri bulunmuştur.

Küçük bir kent olan Hoço'yu, çevresine serpiştirilmiş durumdaki "kasaba"ların sayıcı çokluğu ile değerlendirmek gerekir. O zaman bu küçük kentin başkent rolünü nasıl yüklenbildiği anlaşılmaktadır. Hoço'nun yakın çevresindeki yerleşim alanları ile arasındaki bağlantıyı sağlayan bakımlı yollar bugün bile varlıklarını sürdürmektedir. Hoço, Kağan Sarayı, oldukça yoğun dini yapıları ve ticaret yolu üzerinde yerleşmişliği ile siyasi, dini ve ekonomik merkez olarak işlemiştir. Araştırmacılar, ikinci kuşakta bulunan ve ara yol izleri arasındaki bir boşluk alanın pazar yeri olabileceğini dile getirmişlerdir. Hoço kentinin yaşamasını sağlayan maddi kaynağın (artı değer) İpek Yolu'ndan gerçekleşen ticaretin tarzından üretildiği söylenebilir. Çünkü bu uzun soluklu ticaret, elden ele aktarma yapan kervancılık şeklinde yapılmaktadır. Turfan bölgesi, İpek Yolu ile gelip giden malların Çin'den önceki dağılım noktasında yer almaktadır. Hoço, kervanlarla taşınan malların üretiminden çok depolanması ve alımsatımda aracılık yapmak suretiyle artıdeğer elde etmiş bir kenttir. Böyle ortaya çıkan ticari kazancın yanında, el sanatları, tarım ve hayvancılık ürünleri de kentin geçim kaynağı olarak önemli bir yer tutmaktadır.

3.3. MERKEZ SİMGEÇİLİĞİ VE KENTE YANSIMASI

Kutsalın, din dışı mekana yerleşmesi ile o yerin evrenin merkezi konumuna geldiğini anlatan Eliade, merkezi simgeçiliğinin kimi geometrik şekillerle canlandırıldığını yazar Mandala (Tibet Budist Tapınağı), bir karenin içine yerleşen bir dizi çember biçiminde inşa edilmiştir. Bu çemberlerle de Tibet panteonu yerleştirilmiştir.⁴⁹ Aynı yazar, göçebe-çoban Orta Asya halkında da aynı simgeçiliği gözlemiştir.⁵⁰ Göçebelerde merkez simgesi, yurtların tavanındaki dumanın çıkmasını sağlayan delikte ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yurtların yerleşmesinde de kendisine Kut verilmiş Kağan'ın yurdu/otağı tam ortada yer almaktadır. Daha sonra yerleşik yaşamda tavanın kubbeli yapılması, yurdun görünümünün taş veya tuğlaya aktarılmasından başka bir şey değildir. Kubbenin, dini yapılarda İslam dininden sonra da sürdürülmesi, bu eski anlayışın

etkinliğini göstermektedir. Kentin yerleşim planında İdik-Kut (=Kut sahibi, Uygur Kağanı'nın ünvanı) devamlı olarak ortada bulunmaktadır.

Kentin dış çevresinin kare şeklinde oluşu da, döngüsel zaman anlayışının (Tibet mandalasında görüldüğü gibi) mekanda canlandırdığını düşündürmektedir. Çünkü kare, döngüselin temsilcisi olan daireye en yakın olan geometrik şekildir. Aynı merkezi esas alarak karenin üzerine bir daire yerleştirmek kolaylığı, merkez simgeciligi açısından kare ile daire şekillerini aynı kullanışlılıkta değerlendirmemizi sağlamaktadır.

4. SONUÇ

İnsanın her yeni üretiminin, birikiminin ve ihtiyacının çocuğu olduğu düşüncesiyle; Uygur kenti, belirgin niteliği göçebe olan ve yerleşiklikle ilgili ipuçlarını da taşıyan Hun ve Göktürkler'den beri süregelen sosyal birikimin bir sonucu olarak görülmelidir. Yoksa mimaride etkisi bilinmekle birlikte, Uygur yapılarının Çin yapı sanatının yinelenmesinden çok öte olduğu gözden kaçırılmış olur. Bütün bu dile getirilen olgular üzerine, sonuç yerine bir takım soruları ortaya koymak tercih edilmeye değerdir.

Kentsel mekanın düzenlenmesinin, yukarıda belirtildiği gibi, göçebe karargah yapılanışına benzerliği, göçebe-çoban-yağmacı üretim tarzının ve ilişkilerinin yerini alan ticaret-tarım ağırlıklı üretim tarzının sağladığı fırsatlar ve coğrafyanın sunduğu imkanlar ile yerleşik bir kültür çevresinin ortaya çıkması birlikte düşünüldüğünde, göçebelik ile yerleşiklik arasında ayırım noktasının temelde mekana yerleşimin vadesinden başka bir şey olmalı değil midir, sorusunu akla getiriyor. Çünkü, Uygurlar açısından kente yerleşirken yapı malzemesindeki değişim dışında göçebelik diye anığımız dönemden çok farklı bir toplumsal yapı söz konusu değildir. Gerek tarımın ve madencilğin önceden de var oluşu, gerekse yazının Türkler tarafından zaten kullanılıyor olması, kente

yerleşmenin toplumsal yaşama dönüştürücü bir etken olarak katılmadığı sonucunu doğurmaz mı?

Kentin yerleşiminde görülen kutsalın ve kutsal kökenli iktidarın merkezi niteliği, yurt yerleşimindeki ile paralellik taşımaktadır. Yerleşiklik siyasal yapı ve uygulamalar açısından bir değişime yol açmamıştır. Yaşanan en belirgin değişiklik, kutsallık kaynağına da etki eden din değişiklikleridir ki, bu konu da tartışmalıdır. Çünkü, göçebe ve yerleşik unsurlar arasında mutualizm olarak tanımladığımız ilişki, ekonomik niteliktedir. Bunlardan göçebe olanların geleneksel inançlardan vazgeçtiği ile ilgili bir kanıt bulunamadığı gibi, aksini gösteren bir çok mülâhaza söz konusudur. En göze görünürünü yeniden anmak yeterli olacaktır. Resmi din Maniheizm iken, göçebe halkın hayvansal gıdalar kullanmadığını düşünmek mümkün değildir. Oysa bu tür beslenme, Mani dinince yasaklanmıştı. Kutsalın kaynağını tanımlayan din tercihindeki bu farka rağmen, "kut"un merkezi niteliğindeki ortaklık varlığını sürdürmüştür.

Son olarak, ilk kentli Türk topluluğu olarak Uygurlar'ın yerleşik göçebe unsurları arasında toplumsal bir gerilim yaşanmamış; yerleşik hayat, göçerlik geçmişinde tohumlarını taşıdığı tarım ve madencilikle ilgili olarak gelişen bir devamlılığı, ancak ticarete belirgin bir artışı ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'da gözlenen yerleşiklik lehine bir siyasal tercih kararlılığı da söz konusu değildir, aksine nüfusun bir kesiminin göçebe üretim tarzını sürdürmesi yeğlenen bir durum olarak görülmüştür. Bu yanı ile Uygurlar, İbn Haldun'un bedevi-hazari diyalektiği açısından ayrıca ele alınmaya değer örnek olay olarak karşımızdadır.

DİPNOTLAR

1. Erkin ALPTEKİN, **Uygur Türkleri**, Boğaziçi Y. İstanbul, 1978, 11-13.
2. İbrahim KAFESOĞLU, "Asya Türk Devletleri" ve "Kültür ve Teşkilat" **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.Y. 2. Baskı, Ankara, s. 147.
3. L. LİGETİ, **Bilinmeyen İç Asya**, TDKY., 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 252.
4. ALPTEKİN, age., ss. 94-96.
5. Herve ROUSSEAU, **Dinler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, ss.162-163.
6. M. Ali AĞAOĞULLARI ve ark., **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Y., 1991, Ankara, s. 124.
7. Bahattin ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTKY., 2. Baskı, Ankara, 1984, s. 350.
8. Ana-Brittanica, XXI, ss. 448-449.
9. KAFESOĞLU, age., ss. 148-149.
10. Bahattin ÖGEL, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükselişi", **Belleten**, C. 19, s. 331.
11. Vasal kavramını, Ortaçağ Avrupası'nın fief sözleşmesi benzeri bir uygulamanın olmamasına rağmen, oymakların yerel iktidarlarını korumaları yüzünden, bu durumu ifade etmeye en uygun adlandırma olduğu için kullanıyorum.
12. ÖGEL, 1984, s. 364, LİGETİ, age., s. 249.
13. CEZAR, age., ss. 4-12.
14. Orhan TÜRKDOĞAN, **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Hasret Y., Ankara, ss. 225.
15. CEZAR, age., s.23.
16. LİGETİ, age., s. 318.
17. CEZAR, age., s. 83.
18. CEZAR, age., s. 8.
19. Doğan AVCIOĞLU, **Türklerin Tarihi III. kitap**, Bilgi Y. Ankara, 1995., s. 1383.
20. Emel ESİN, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya'daki Erken Safhalar**, A.K.M.Y., Ankara, 1985, 11.
21. TÜRKDOĞAN, age., s. 261.
22. CEZAR., age., s. 24.
23. AVCIOĞLU, age. II. Kitap., s. 718. Muhaddere ÖZERDİM, "Uygurlar Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler" **DTCF D., C.16, S. 3-4**, 1958, s. 114.
24. ÖGEL, 1984, 350.
25. LİGETİ, age., s. 248.
26. "Mutualizm iki ya da daha fazla türün karşılıklı olarak yararlandırmasının zorunlu olduğu bir ilişki şeklidir. Bu çeşit ilişkiyi ifade için bazen simbiyoz terimi kullanılırsa da, bu terim türlerin karşılıklı yarar ve zararı yönünü ele almadan sadece birlikte bulunma koşulunu ifade eder. Onun için kommensalizm, mutualizm ve parazitizm şeklindeki ilişkiler simbiyoz teriminin anlamı içerisine girmektedir. Halbuki mutualizmde, türlerin karşılıklı olarak fayda sağlamaları zorunludur". (Nihat ŞİŞLİ, **Ekoloji**, Ankara, 1996, s. 373). Sosyal olaylar için de simbiyoz terimi kullanılmaktadır. Burada mutualizm, olayın niteliklerine daha uygun bir tanımlama koyduğu için tercihe değerdir.

27. CEZAR. age., s. 13.
28. KAFESOĞLU, age., s. 215.
29. ÖGEL - 1984, s. 360.
30. CEZAR, age., ss. 16-17.
31. ÖGEL - 1984, s. 357.
32. ESİN, age., s. 4.
33. ÖGEL - 1984, s. 361.
34. Emel ESİN, **Türkistan Seyahatnamesi**, TTK Y. Ankara, 1959, 10.
35. LİGETİ, age., s. 274, ÖZERDİM, age., ss. 98-110.
36. ALPTEKİN, age., s. 101.
37. ESİN, age., s. 12.
38. LİGETİ, age., s. 276.
39. ÖGEL - 1984, s. 364.
40. AVCIOĞLU, III. Kitap, s. 1365.
41. LİGETİ, age., s. 132.
42. Albert von LE COQ, **Chotscho**, Berlin, 1913, s. 4.
43. ÖZERDİM, age., s. 99.
44. CEZAR, age., s. 72.
45. ÖGEL - 1984, s. 352.
46. LİGETİ, age., s. 132.
47. TÜRKDOĞAN, age., s. 259.
48. ALPTEKİN, age., s. 105, CEZAR, age., s. 73-77, LİGETİ, age., s. 83, ÖGEL - 1984, s. 352, ÖZERDİM, age., s. 110, TÜRKDOĞAN, age., s. 259.
49. Mircea ELIADE, **İmgeler ve Simgeler**, 1992, Gece, Ankara, ss. 34-35.
50. Mircea ELIADE, **Kutsal ve Dindışı**, 1991, Gece, Ankara, ss. 32-35.

KAYNAKLAR

- M. Ali AĞAOĞULLARI ve Ark., **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Y., 1991
Ankara.
- Erkin ALPTEKİN, **Uygur Türkleri**, Boğaziçi Y., İstanbul, 1978.
- Doğan AVCIOĞLU, **Türklerin Tarihi-II ve III. kitap**, Bilgi Y., Ankara, 1994-1995.
- Mustafa CEZAR, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, T. İş Bankası Y., İstanbul, 1977.
- Mircea ELIADE, **İmgeler ve Simgeler**, 1992, Gece, Ankara
- , **Kutsal ve Dindışı**, 1991, Gece, Ankara
- Emel ESİN, **Türkistan Seyahatnamesi**, TTK Y, Ankara, 1959
- , **Türk Kültür Tarihi - Orta Asya'daki Erken Safhalar**, A.KM Y., Ankara, 1985.
- Cevat HEY'ET, **Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, TC. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.
- Özkan İZGİ, **Çin Elçisi Wang Yen Tö'nün Seyahatnamesi**, TTK Y., Ankara, 1989.
- İbrahim KAFESOĞLU, "Asya Türk Devletleri" ve "Kültür ve Teşkilat" **Türk Dünyası El Kitabı**, T.K.A.Y. 2. Baskı, Ankara.
- Albert Von LE COQ, **Chotscho**, Berlin, 1913.
- L. LİGETİ, **Bilinmeyen İç Asya**, TDKY, 2. Baskı, Ankara, 1986.
- Bahattin ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTKY., 2. Baskı, Ankara, 1984.
- Bahattin ÖGEL, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükselişi", **Belleten**, C.19, p.331-376
- Muhaddere ÖZERDİM, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri" **DTCF Dergisi**, C.8, S.1-2, 1950.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri" **DTCF Dergisi**, C.9, S.1-2, 1951.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri" **DTCF Dergisi**, C.10, S.3-4, 1952.
- , "Uygurlar Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler", **DTCF Dergisi**, C.16, S.3-4, 1958.
- Abdülkerim RAHMAN, **Uygur Folkloru**, TC. Türk Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.
- Herve ROUSSEAU, **Dinler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Nihat ŞİŞLİ, **Ekolojî**, Ankara, 1996.
- Orhan TÜRKDOĞAN, **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Hasret Y., Ankara.

(Makalenin Alındığı Tarih : Temmuz 1998)

TÜRKİYE'NİN HUDUTLARI VE HUDUT İHTİLAFLARI

Prof. Dr. Ramazan ÖZEY*

A. TÜRKİYE'NİN HUDUTLARI

Türkiye, Asya Kıtası'nın güneydoğusunda, Anadolu Yarımadası üzerinde bulunur. Ülkenin bir kısmı, güneydoğu Avrupa'da bulunan ve Balkan Yarımadası'nın bir kısmını oluşturan Trakya'dadır. Bu nedenle Türkiye hem Avrupalı ve hem de Asyalıdır.

Ülkenin kuzeyinde Karadeniz, Bağımsız Devletler Topluluğu; doğusunda İran, Güneyde Irak, Suriye ve Akdeniz, batısında Adalar Denizi (veya Ege Denizi) ve kuzeybatısında ise Yunanistan ve Bulgaristan bulunur. Kuzeybatısının ortasında, Adalar Denizi'ne Çanakkale Boğazı ve Karadeniz'e İstanbul Boğazı ile bağlanmış olan Marmara Denizi vardır.

Türkiye'nin yüzölçümü 814.578 kilometrekaredir. Yüzey itibarıyla Türkiye, İran hariç olmak üzere, komşularının hepsinden büyüktür. Gürcistan 69.700 kilometrekare, Ermenistan 29.800 kilometrekare, Azerbaycan 86.600 kilometrekare, Irak 438.446 kilometrekare, Suriye 185.180 kilometrekare, Yunanistan 131.944 kilometrekare ve Bulgaristan 110.912 kilometrekare büyüklüktedir.

* Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

Bir karşılaştırma yapılırsa, bunu göre, İran hariç olmak üzere, komşu ülkelerin toplam yüzeyleri 1.052.582 kilometrekaredir ve bu Türkiye'den sadece 238.004 kilometrekare daha büyüktür.

Diğer taraftan Türkiye, nüfus bakımından bölgede, İran hariç olmak üzere başta gelir. Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanmış bulunan istatistiklere göre Gürcistan 7 milyon, Ermenistan 3,5 milyon, Azerbaycan 7,7 milyon, İran 64,6 milyon, Irak 20,6 milyon, Suriye 15,4 milyon, Yunanistan 10,6 milyon ve Bulgaristan 8,7 milyon nüfusa sahiptir. Türkiye'nin nüfusu ise 63,4 milyona çıkmıştır. İran hariç olmak üzere, yine, komşu ülkelerin toplam nüfusu 72,2 milyondur. Görülüyor ki, nüfus bakımından Türkiye, İran hariç olmak üzere, bölgenin en büyük ülkesidir. Türkiye, geçmişte, nüfus bakımından İran'dan büyük olduğu halde, Türkiye'deki doğum planlaması ve İran'daki doğum teşviki, bu denge-sizliğe neden olmuştur. 1995 verilerine göre, İran, Türkiye'den 1,2 milyon daha fazla nüfusa sahip bulunmaktadır.

Türkiye'nin hudutları 2.753 km'dir. Türkiye'nin en uzun hududu Suriye ile olup, 877 km'dir. Türkiye Bağısız Devletler Topluluğu ile 610 km, Gürcistan ile 276 km, Ermenistan ile 316 km, Nahçıvan - Azerbaycan ile 18 km, İran ile 454 km, Irak ile 331 km, Bulgaristan ile 269 km ve Yunanistan ile 212 km hududa sahiptir. Türkiye'nin deniz hududu 8.333 km'dir. Böylece toplam kara ve deniz hududu 11.086 km'dir.

CIA 1997 World Factbook istatistiklerine göre, Türkiye'nin kara hududu 2.627 km'dir ve en uzun hududu Suriye ile olup, 822 km'dir. Bu kaynağa göre Türkiye, Ermenistan ile 268 km, Azerbaycan ile 9 km, Bulgaristan ile 240 km, Gürcistan ile 252 km, Yunanistan ile 206 km, İran ile 499 km ve Irak ile 331 km hududa sahiptir.

1. TÜRKİYE - GÜRCİSTAN HUDUDU

Türkiye'nin Gürcistan, Ermenistan ve Nahçıvan - Azerbaycan ile olan hududu, Türkiye ve S.S.C.B. arasında 1991 yılında kabul

edilmiştir. Sovyet Rusya'nın çöküşünden sonra Türkiye'nin bu ülke ile hududu kalmamış, bu hudut Türkiye ile Bağısız Devletler Topluluğu içerisinde yer alan bu üç ülke arasındaki hudut olarak kabul edilmiştir. Bu hudutlar 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması ve 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması ile çizilmiştir. Moskova Anlaşması'na göre, toplamı 610 km olan hududun, 276 km'si Gürcistan, 216 km'si Ermenistan ve 18 km'si Azerbaycan iledir.

Gürcistan ile toplam 276 km uzunluğunda olan hududun 128 km'si Özerk Bölge Adzhara ve geriye kalan 148 km'si Gürcistan'ın diğer bölgeleri iledir. Türkiye ile Gürcistan arasındaki hudut, Moskova Anlaşması uyarınca çizilmiştir. Buna göre, Türk ordusu, 28 Mart 1921 tarihine kadar Gürcistan'dan çekilmiş ve bu toprakların tamamı, Sovyet Rusya'ya dahil edilmiştir.

Sarp Köyü'nün Trajik Tarihi

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yapılmış bulunan Moskova Anlaşması nedeniyle çok ilginç olaylar meydana gelmiştir. Sarp Köyü'nün bölünmesi, bunlardan en ilginç olanıdır. Sarp Irmağı, Anlaşmayla, Rusya ile Türkiye arasında hudut olarak kabul edilmiş ve ırmağın kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise Türkiye'ye terk edilmiştir.

1989 yılında bu köye yaptığımız ziyarette bize çok ilginç ve trajik olaylar anlatıldı. Türk kısmı çok çekici ve canlı iken, ırmağın Rusya'ya ait olan diğer tarafı, çok hareketsiz ve soğuk görünüyordu.

Yaşlı bir kadın, bize bir hatırasını anlattı; Anlaşma gecesinde, akrabalarını ziyaret etmek üzere bir kadın ırmağı kuzeyden güneye geçmiş. Fakat, kızının uyuması nedeniyle kadın aynı gece geriye dönememiş ve akrabasında kalmış. Ertesi sabah ne görsün, ırmağın her iki kenarına askerler dizilmiş. Böylece kadın ailesine ulaşamamış ve geriye kalan ömrünü Türk tarafında geçirmiş. Uyan kızın, bu yaşlı kadın olduğunu anladık.

2. TÜRKİYE - ERMENİSTAN HUDUDU

Ermenistan ile olan hududun toplam uzunluğu 316 km'dir. Arpaçay ve Aras ırmakları ile sulanan verimli ovaların bölünmesi nedeniyle tamamı yapay olarak çizilmiştir. Her iki taraf arasında bir çok sorun mevcuttur.

Doğu Anadolu toprakları üzerinde büyük Ermenistan kurmak iddiaları, Ermenistan ile olan en büyük ihtilafı oluşturmaktadır. Bütün tarihsel belgelerin aksini onaylamasına rağmen Ermeniler; Osmanlı döneminde, Türkiye'nin bu bölümünde çok sayıda Ermeni'nin yaşadığını ve burasının kendi öz vatanları olduğunu, Osmanlıların büyük bir soykırım yaptıklarını ve bu bölgede yaşayan Ermenileri öldürdüklerini ve kendi ülkelerinden sürüp attıklarını iddia ediyorlar. Burada bir örnek vermek istiyorum: Bir Amerikan heyeti, Ermenilerin kendilerinin olduğunu iddia ettiği Erzurum'u ziyaret etmiş ve Ermeni soykırımı ile ilgili bazı incelemeler yapmıştı. Erzurum Belediye Başkanı Sir Zakir onlara, Türk ve Ermeni mezarlıklarını göstermiş ve kendilerinden iddia edilen döneme ait nüfus çoğunluğunu karşılaştırmalarını istemiş. Müslüman mezarlığında yatanların sayısı çok fazla iken Ermeni mezarlığında bir kaç kişi yatıyormuş. Ermeni soykırımı nedeniyle Erzurum nüfusunun hızla 60.000'den 8.000'e inmesi, Ermenilerin Erzurum'da büyük bir soykırım yaptıklarını gösterir. Bu suretle, Amerikan heyeti de gerçeği anlamış.

Günümüzde, Ermeniler, maalesef, konuyu yeniden canlandırmak ve dünya gündemine getirmek istiyorlar. Dünyadaki bütün liderlere bu konunun gerçek yüzünü incelemeleri ve buna göre hareket etmelerini tavsiye ederiz.

3. TÜRKİYE - NAHCIVAN (AZERBAYCAN) HUDUDU

Türkiye - Nahcivan (Azerbaycan) Hududu 18 km olup, Türkiye'nin en kısa hudududur. Nahcivan, Azerbaycan'ın, Ermeni koridoru boyunca bölünmüş bulunan bir toprağıdır. Bu nedenle de,

Türkiye ile Azerbaycan arasında doğrudan hudut mevcut değildir. Türkiye - Nahcivan (Azerbaycan) hududu da yapaydır.

4. TÜRKİYE - İRAN HUDUDU

Türkiye - İran hududu 454 km uzunluğundadır. Nahcivan hududundan, güneyde Irak hududuna kadar uzanır. 1639 yılında, Hükümdar IV. Murat zamanında Kasrı Şirin Anlaşması ile çizilmiş bulunan bu hudut, Türkiye'nin doğal olan tek hudududur.

Hududun doğal olmasına rağmen, Türkiye ile İran arasında, özellikle kuzey kısmında her iki tarafta Türklerin bulunması nedeniyle anlaşmazlıklar vardır.

5. TÜRKİYE - IRAK HUDUDU

Toplam uzunluğu 331 km olan Türkiye - Irak hududu, Türkiye - İran hududunun bitiş noktasından Suriye hududuna kadar uzanır. Bu hudut, 5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye ile İngiltere arasında imzalanmış bulunan Ankara Anlaşması ile çizilmiştir. Bu Anlaşmada Türkiye büyük feragatta bulunmuş ve nüfusunun bütününü Türk olan Musul - Erbil bölgesinin Türkiye hudutları dışında bırakılmasını ve İngiliz mandası altında bulunan Irak hududu içerisinde kalmasını kabul etmiştir ki, bu konu bölgede süregelen bir anlaşmazlık konusudur.

6 - TÜRKİYE SURIYE HUDUDU

Toplam uzunluğu 877 km'dir. Diğerlerine göre en uzun huduttur. Türkiye ve Fransa arasında 20 Ekim 1921, 05 Haziran 1926 ve 23 Haziran 1939 tarihlerinde imzalanan Ankara Anlaşması ile çizilmiştir. Bu hudut da yapaydır.

Hududun yapay olarak çizilmiş olması nedeniyle, birçok Türk köyünün bulunduğu ve Türklerin oturduğu bölgeler, Türkiye dışında kalmıştır.

7. TÜRKİYE - BULGARİSTAN HUDUDU

Toplam uzunluğu 269 km olan Türkiye - Bulgaristan hududu, 1912 - 1913 Balkan Anlaşması ile çizilmiş olup, 24 Temmuz 1924 tarihli Lozan Anlaşması ile onaylanmıştır. Bu hudut da, halkı bütünüyle Türk olan Rodop Dağları, Deliorman, Meriç, Arda ve Tunc-a bölgelerinin Bulgaristan hududu içerisinde kalması nedeniyle, aynen diğer hudutlar gibi yapay ve politik olarak çizilmiş bir huduttur. Bulgaristan tarafından uygulanan asimilasyon ve baskı politikası nedeniyle, çok sayıda Türk Türkiye'ye göç etmiştir.

8 - TÜRKİYE - YUNANİSTAN HUDUDU

Toplam uzunluğu 212 km olan Türkiye - Yunanistan hududu, 23 Temmuz 1923 tarihli Lozan Anlaşması ile çizilmiş olup, Meriç Irmağı'nı takip eder ve Kapıkule'de sona erer. Türk'lerin meskun olduğu çok sayıda bölgenin ve özellikle Batı Trakya'nın Türkiye dışında kalması nedeniyle bu hudut da aynen diğer hudutlar gibi yapaydır.

Batı Trakya Konusu

Trakya, güneydoğu Avrupa içerisinde, kuzey Tuna ve Vardar, kuzey Ege Adaları ve Marmara Denizi arasında bulunan bir bölge olarak bilinir. Günümüzde, Trakya'nın 23.764 kilometrekarelik bölümü Türkiye, 61.938 kilometrekarelik kısmı Bulgaristan ve 8,545 kilometrekarelik bölümü Yunanistan içerisinde kalmaktadır. Trakya nüfusunun 5.089.197'si Türkiye'de, 5.279.860'ı Bulgaristan'da ve 345.220'si Yunanistan'da yaşamaktadır.

Yunan makamları tarafından verilen istatistikler tamamen gerçek dışı olup, Yunan Trakya'sı gerçekte 17.993 kilometrekaredir ve bu bölgede yaşayan nüfus 768.500'dür.

Trakya; Türkiye Trakya'sı, Bulgaristan Trakya'sı ve Yunanistan Trakya'sı olmak üzere politik üç alana bölünmüştür. Türkiye Trak-

yası'na Doğu Trakya, Bulgaristan ve Yunanistan Trakyalarına, Batı Trakya adı verilir.

Trakya, genel olarak, bölgede çok meşhur olan ova yapısındadır. Bulgaristan'da yaşayan Türklere Balkan Türkleri ve Yunanistan'da yaşayan Türklere Batı Trakya Türkleri adı verilir. Lozan Anlaşması'ndan bu yana bazı yer isimleri değiştirilmiş, Meriç Evros, Rodop Rodopi, İskeçe Ksanthi ve Semadirek Samothraki yapılmıştır.

Batı Trakya doğal şartları insan yaşayışına çok elverişlidir. Güneyde Akdeniz iklimi hakimdir. İç kesimlerde ise karasal iklim hakimdir. İklim uygun olduğundan bu bölgelerde ağırlıklı olarak tarım yapılır.

Bu bölgede, 1485 - 1519 tarihleri arasında toplam olarak 38.750 kişi ve 1898 yılında 245.072 kişi yaşıyordu ve halkın % 85'i Müslüman ve geriye kalanı Bulgar, Yahudi, v.b. gibi Müslüman olmayan halktı.

Toplam nüfus, 1923 yılında 285.187'ye çıkmıştı ve bu nüfusun % 73'ünü Türkler oluşturmaktaydı. 1961 yılı Yunan istatistiklerine göre, toplam nüfus 376.755, Türk nüfusu toplam nüfusun % 42'si düzeyindedir.

1997 yılında yayınlanan Britannica Ansiklopedisi Yıllığına göre Yunanistan'ın toplam nüfusu 10.493.000'dir ve bunun % 0,9'u Türklere, % 0,6'sı Arnavut ve Makedonlardan oluşmaktadır. Türk mevcudiyetinin tamamı ve Arnavut ve Makedonların bir kısmı Müslümandır. Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfus 157.395'tir.

Lozan Anlaşması'na göre, hem İstanbul'daki Yunan azınlığı ve hem de Batı Trakya'daki Türk azınlığı eşit haklara sahip olacaklarsa da, Yunanistan, Batı Trakya'daki Türk halka baskı uygulamış ve buradaki dengeyi kendi lehine değiştirmiştir.

Yunanistan, 1923 yılından bu yana, Müslüman varlığı asimile etmeye çalışmış ve bunlara kendi ülkelerinde baskı uygulamıştır.

Yunan hükümetinin, yok etme politikası, kültürel asimilasyon, öldürme, zor kullanma ve işkence yoluyla uygulandı. Batı Trakya'da, son yıllarda 100'den fazla misyoner okulu açıldı ve Türk çocukları bu okullara gitmeye zorlandı. 1923 ila 1960 yılları arasında yaklaşık 148.156 Türk asimile edildi.

Diğer taraftan, Batı Trakya'da yaşayan Türklere, ev onarımı dışında inşaat ruhsatı verilmedi, arazilerinin devlet tarafından istimlak ve benzeri yöntemlerle arazileri hükümet tarafından aşama aşama geri alındı ve çok sayıda Türk oturdukları yerlerden zorla kovuldu. Yunan Hükümetleri, Batı Trakyalı Türklerin ve müftülerin millet vekilliğini de kabul etmedi. Ayrıca, seçilen vekillerini hapse attı.

İstanbul'daki Rum varlığına gelince, Devlet tarafından herhangi bir baskı görmeden serbest ve rahat bir şekilde yaşamaktadırlar. Türk Hükümetlerine, Yunanistan'daki durum ile ilgili olarak şimdiye kadar ne önlem alındığının sorulması gerekir.

Bütün ihtilafların Türk hükümetleri tarafından sadece kınanmış olduğunu ve başkaca herhangi bir şey yapılmadığının, burada tarafımızdan ifade edilmesi gerekir. Lozan Anlaşması uyarınca, gerçekte, iki tarafın eşit ve aynı haklara sahip olması gerekirse de, uygulamada, İstanbul'daki Yunan varlığının liderleri, yüksek düzeydeki devlet yöneticileri ile buluşmak şansına sahip iken, Yunanistan'daki Türk varlığı her gün baskıya maruz kalmaktadır.

B - TÜRKİYE'NİN DENİZ HUDUTLARI

Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrilmiş bir yarımadadır. Türkiye'nin deniz hududu toplam olarak 8.333 km uzunluğundadır. Kara hudutlarının 2.753 km olduğu hatırlanacak olursa, Türkiye'nin deniz ve kara hudutlarının toplamı 11.086 km'yi bulmaktadır. Deniz hudutları, toplam hudutların % 75'ini oluşturmaktadır. Türkiye'nin Karadeniz hududu 1.965 km, Marmara Denizi hududu 1.189 km, Adalar (Ege) Denizi hududu 2.805 ve Akdeniz hududu 1.577 km uzunluğundadır.

Taraflar için sorunlar doğurması muhtemel adaların bulunmaması nedeniyle, Türkiye'nin, Karadeniz Hududu ile ilgili önemli bir ihtilafı yoksa da, bazen, Rusya ile bazı ihtilaflar çıkmaktadır. Sıcak denizlere inmek isteyen ülkelerin, Karadeniz'den ve İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndan geçmeleri gerekmektedir. Boğazlardan geçiş her zaman komşu devletler ile Türkiye arasında ihtilaf doğmasına neden olmuştur.

Akdeniz'e gelince, bu deniz fiilen Karadeniz'le aynı gibi ise de, Doğu Akdeniz'de Kıbrıs Adası'nın bulunması, bu denizi çok önemli bir bölge ve bir ihtilaf sahası haline getirmektedir.

İçerisinde binlerce ada bulunan ve bu nedenle de Adalar Denizi ismi verilmiş bulunan Ege Denizi, diğer denizlere benzemez. Adalara mülkiyetin belirsiz olması nedeniyle, mülkiyet konusu, Türkiye ile Yunanistan arasında ihtilaf noktası olmuştur ve bu ihtilaflar çözümsüz kalmıştır.

1. İSTANBUL VE ÇANAKKALE BOĞAZLARI

Uzunluğu 31 km, genişliği en geniş yerinde 3,7 km ve en dar yerinde 0,75 km, derinliği ise 36,5 m ile 124 m arasında olan İstanbul Boğazı, Karadeniz ile Marmara Denizi'ni birbirine bağlar.

İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında; tarihi Osmanlı binaları, lüks evler, saraylar bulunur. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlamak için, İstanbul Boğazı üzerinde iki köprü inşa edilmiştir. Bu köprülere, İstanbul Köprüsü ve Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ismi verilmiştir. İstanbul Köprüsü'nün uzunluğu 1075 m, diğer köprü ise 1090 m uzunluğundadır.

Uzunluğu 62 km olan, kıyı uzunluğu 78 ila 94 km arasında değişen, derinliği 55 ila 106 m arasında ve genişliği ortalama 3,6 km olan Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi'ni Adalar (Ege) Denizi'ne bağlar.

Birbiri ile karşılaştırıldığında, İstanbul Boğası ile Çanakkale Boğazı fiziksel özellik bakımından aynı gibi görünürse de, stratejik bakımdan İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı'ndan daha önemlidir. İstanbul Boğazı, Haliç (Altın Boynuz) ve seyir yoğunluğu gibi farklı bazı özelliklere sahiptir.

1.a) Boğazlar Konusu

Asya - Avrupa - Afrika üçgeninde ehemmiyetli bir yer olan boğazlara, Bizans ve Osmanlı Devleti gibi coğrafi bakımdan sahip bulunan uluslara, tarihte, hakim uluslar olarak bakılmıştır.

Doğal olarak, halklarda ve uluslarda, her zaman için, iyi ve değerli şeylere sahip olma eğilimi bulunur ki, bu nedenle İstanbul her zaman için uluslar arasında bir ihtilaf bölgesi olmuştur. Tarihte, Roma ve Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti bu bölgeye hakim olmuştur. Son olarak da, bölgenin sahibi Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Osmanlılar kuvvetce zayıflamaya başlayınca, büyük güçler tehdide başladılar ve devletten kapitülasyonlar almaya çalıştılar. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Rusya gemileri boğazlardan serbest geçiş hakkını kazandılar. 1833 tarihli Hünkâr İskelesi Anlaşması, Osmanlıları Rusya Devleti lehine olmak üzere boğazları bütün yabancı harp gemilerine kapatmak zorunda bıraktı ve son olarak da 1918 tarihli Mondros Anlaşması ile boğazların hakimiyeti yeniden Osmanlılara verildi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile, Lozan Anlaşması'nı 1924 yılında imza eden taraflar, boğazların kontrolü için çok uluslu bir otoritenin kurulmasını ve bölgenin askeri güçten arındırılmasını kabul ettiler. Bununla beraber, Montrö Anlaşması'nın bitiminde 1936 yılında Türkiye bu sorunu boğazlar üzerindeki mülkiyetini ve tam hükümranlılığını ilan etmek suretiyle çözdü.

Günümüzde, hem ulusal ve hem de yabancı bayraklı gemilerin yoğun seyrüseferi nedeniyle meydana gelen kazalar bölge geleceğini tehdit etmeye başlamıştır. Bu kazaların önlenmesi için ge-

rekli tedbirlerin hemen alınması gerekir. Boğazlardan geçmek için büyük gemilerin kılavuz alma ihtiyacı bulunması gerçeğine karşı, bazı kaptanlar bu kurala itibar etmemekte ve kazalara neden olmaktadır.

Uluslararası problemlerin yanı sıra, İstanbul Boğazı'nda Türkiye'den kaynaklanan ağır trafik, kirlilik, aşırı iskan edilmiş bölgeler gibi bazı sorunlar da çıkmaktadır. Bu sorunlar Çanakkale Boğazı için de geçerlidir.

1.b) Boğazlar Özerk Olamaz

Trakya ve Anadolu Yarımadaı, Boğazlarda birleşir ki bu dünyada ender bulunur bir coğrafya özelliğidir. İstanbul ve Çanakkale Boğazları, hem Anadolu ile Trakya'yı birbirine bağlar ve hem de, kültür, sosyal, politik ve ekonomik bakımından birbirinin aynı olan iki varlığı birleştirir ki bu birlik 2000 yıldan beri sürmektedir ve gelecekte de sürmesi beklenmektedir.

Tarihe bakıldığında, boğazların her zaman her iki yarımadaı birleştirdiği görülecektir. Herhangi bir devletin, boğazların iki yanındaki topraklara hakim olmadığı görülmemiştir. Tarihteki büyük devletlerin hepsi, boğazların her iki yanındaki topraklara hakim olmuştur.

Boğazların, 544 yıldır kesintisiz olarak süren Türk hükümranlılığına geçişi, 1453 tarihinde İstanbul'un fethi ile başlar. Boğazların Türkiye için çok önemli olması nedeniyle, bu durumun asırlar boyu böyle süreceğine inanmaktayız.

Çanakkale'nin Osmanlı toprakları içerisinde tutulması için Türk Ulusu, Birinci Dünya Savaşı'nda 250.000 kişiyi kurban vermiştir ve şimdi gerektiğinde aynı şeyi yapmağa hazırdır. Zira, boğazların kaybedilmesi Türkler için her şeyin kaybedilmesi anlamına gelir. Birinci Dünya Savaşı'nda "Çanakkale geçilmez" denmesinin nedeni budur.

Son zamanlarda, politik otoritenin bir özerk idare kurması ve Boğazların yönetimini buna vermesi fikri tartışılmaya başlandı ki,

bu dünyanın stratejik bakımdan çok önemli bir bölgesine hakim olmak için oynanmış bir oyundur. Boğazlara özerklik verilmesini ve Boğazlar ile ilgili yönetimin bu özerk idareye devredilmesini isteyenler, Boğazların coğrafya bakımından taşıdığı önemi görmektedirler. Zannederiz ki, bunların kafasında başka şeyler yattmaktadır.

Her iki boğazın özerk olması mümkün mü? Özerkliğin dilimizdeki anlamı nedir? Kendi işlerini kendisi yöneten özel bir makama özerk denilir ki, bu yarı bağımsızlık anlamına gelir. Özerklik, genel olarak dahili işlerinde bağımsız ve dış işlerde belli bir devlete bağlı bir makam anlamına gelir. Bütün ülkelerin önce özerklik elde ettikleri ve sonra da bağımsızlık kazandıkları çok iyi bilinen bir gerçektir ki, özerklik böylece bağımsızlığın ilk ve en önemli aşamasını oluşturmaktadır.

Özerklik dediğimde, üniversite yıllarım hatırıma geldi. O yıllarda, "özerklik" sözcüğü genel olarak kullanılıyor ve üniversiteler bunu, "devlete bağlı olmama" şeklinde anlıyordu. Sonuçta ne oldu? Kavga, terörizm v.b.g. şeyler meydana geldi. Özgürlük kötüye kullanıldı; öğrenciler polisten kaçarak üniversite sınırları içine giriyordu. Yasa dışı örgütlerin çoğu serbestçe propaganda yapma şansına sahip oldu ve üniversite kampuslarını yasa dışı faaliyetlerine üs olarak kullandı.

Her iki boğaza özerklik verilmesi halinde ne olur? Hakimiyet mekanizmalarının tamamı oluşturulmuş bulunan uluslararası konsorsiyuma devredilecek ve gemilerin Boğazlardan geçişine hakim olma hakkı bu konsorsiyuma geçecektir. Bu kuruluş, Boğazları Türkiye'den bağımsız olarak ve bazen de Türkiye'ye karşı kullanacak ve Türkiye'nin duruma müdahalesi halinde, bu kuruluş sesini yükselterek dünyanın dikkatini bu duruma çekecek ve gündem bunlar tarafından belirlenecektir. Sonuçta, bu kuruluş bağımsızlık isteyecek ve bu stratejik bölge, Türkiye'den koparılacaktır. Bütün bu çabalar dünyadaki bazı grupların Boğazları Türkiye'den koparmak istediğini göstermektedir.

Boğazlara özerklik verilmesinin ardında yatan gerçek niyet nedir? Boğazların sahipliğini kime devretmeyi düşünüyorlar? Boğazların devredilmesine niyet edilen ülke Yunanistan mıdır? Gereken ders bir kaç on yıl önce kendilerine verildiği halde, Yunanlılar neden yakın tarihten ders almamakta ısrarlı? Boğazlar, aynen Erzurum, Ankara, İzmir ve diğerleri gibi, Türkiye'nin bölünemez ve koparılamaz bir parçasıdır. Türkiye'nin bu saldırılar karşısındaki hareketi gereken önlemleri almak, kararlı politikasında ısrarlı olmak ve üç tarafının deniz olması nedeniyle bir Deniz Bakanlığı kurmak olmalıdır.

2. KIBRIS KONUSU

Anadolu boyunca uzanan ve Kafkasya'ya ve Süveyş Kanalı'ndan geçerek Kızıl Deniz'e ve Hint Okyanusu'na erişmek imkanı veren Akdeniz dünyanın stratejik bakımından önemli bir yerinde bulunur. Cebeli Tarık Boğazı'ndan başlayarak Doğu'da Suriye'ye kadar uzanır. Bu bakımdan bir iç okyanustur.

İsmi Bakır Adası kısaltmasından gelen Kıbrıs, büyüklüğü 9.251 kilometrekare olan bir adadır. Kıbrıs, Osmanlıların 1571 tarihinde fethine kadar üs görevi görmüş olup, Osmanlıların fethinden sonra önemli bir kültür merkezi olmuştur. Adada bulunan binaların çoğu Osmanlı dönemine aittir. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra, Avrupa - Orta Doğu - Uzak Doğu yolu üzerinde bulunması nedeniyle Kıbrıs Adası'nın stratejik önemi daha da artmıştır. İngiliz Kralı'nın; "Kıbrıs, Batı Asya'nın anahtarıdır" demesinin nedeni budur. Diğer taraftan, Kıbrıs için çoğunlukla; "Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de duran bir harp gemisidir" ifadesi de kullanılmaktadır.

Kıbrıs Adası'nın insanlık tarihi Anadolu Yarımadası tarihine paraleldir. 3000 yıllık dönem içerisinde, adaya; Mısırlılar, Hititler, Akalar, Dorlar, Romalılar, Bizans, Venedik ve Müslüman Araplar hakim olmuştur.

1517 tarihinde Mısır'ı fetheden Yavuz Sultan Selim, Mısır'daki Memluk Devleti'ne vergi ödeyen Kıbrıs'ı da dolaylı olarak ele geçirmiş olsa da, adanın fethi 1571 yılında gerçekleştirilmiştir.

Ada, İngilizler ile Osmanlılar arasında 1878 tarihinde imzalanmış bulunan savunma anlaşması mucibince geçici olarak ve 1923 tarihli Lozan Anlaşması ile tamamen İngiltere'ye verildi ve adada yaşayan Türkler Kıbrıs vatandaşlığını seçme hakkını kazandı. Türk nüfusun çoğu, adayı terk etmeyi kabul etmedi. Rumlar, adada kalan Türklere dayanılmaz baskılar yaptı. Bu baskılar 1974 yılına, Türk askeri hareketine kadar devam etti ve 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kuruldu.

Türkiye tarafından askeri müdahale yapılmasından sonra, Kıbrıs konusu uluslararası bir hüviyet kazandı ve üzerinde tartışılan bir konu haline geldi. Türklerin "Yavru Vatan"ı olan Kıbrıs ve Kıbrıslıların "Ana Vatan"ı olan Türkiye deyişlerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Kıbrıs'ın, uluslararası sistemde ayrı ve bağımsız bir devlet olması ve Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınmasını müzakere etmesi ve gündeme getirmesi gerekir.

3. ONİKİ ADA

1909 tarihinden bu yana kullanılan Oniki Ada terimi, Kuşadası Körfezi'nin güneybatısında bulunan küçük büyük, yaklaşık 50 ada için kullanılır. Gerçekte orijinal adı Menteşe Adaları'dır.

Türkiye'nin tarihi ve doğal bir parçası gibi görünmesine rağmen, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu adalar Yunanistan'a verilmiştir.

Bu 50 adanın toplam yüzölçümü 2.602 kilometrekaredir. Oniki Ada, yüzey bakımından Ege Denizi'ndeki bütün adaların %94'ünü oluşturur.

Bu adaların ismi; Rodos (Rhodes), İstanköy (Kos), Kilimli (Kalimnos), Leros, Sömbeki (Symi), Herke (Halki), Patmos, Meis (Kastallerizo), Eşekadası (Agathonisi), Mandraki (Arki), Lipso,

Farmako, Levita, Koçbaba (Astropalya), Yalı, İncirli(Nisiros), Ardiççık (Sirina), İlyaki (Tilos veya Piskopi), Limoniye (Alinnia), Kerpe (Karpatos) ve Kaşot'(Kasos)tur.

Bu adalardan en büyüğü Rodos'un, yüzölçümü 1398 kilometrekaredir ki, bu bütün adalar yüzeyinin % 57'si oluşturur. İstanköy (290.2 kilometre kare), Kilimli (111.1 kilometrekare), Leros (78 kilometrekare) ve Sömbeki (72 kilometrekare) diğer büyük adalardır. Rodos ve diğer büyük adaların toplam yüzeyi 1943.3 kilometrekaredir ve Oniki Ada toplam yüzeyinin % 80'ini oluşturur.

Oniki Ada, 1391 yılında Yıldırım Beyazıt tarafından fethedilerek ve Osmanlı hakimiyetine alınmış ve Osmanlılar ile İtalya arasındaki savaştan sonra 1912 yılında kaybedilmiştir. Adaların sahipliği, 1923 yılında İngiltere tarafından Yunanistan'a devredilmiştir. Bu adaların hepsi 1945 yılından beri Yunan toprağıdır.

4. ADALAR DENİZİ VE TÜRKİYE

Anadolu Yarımadası'nın batısında; Avrupa, Asya ve Afrika'yı ve kuzeydeki Karadenizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları vasıtasıyla birbirine bağlayan önemli bir bölge olan bir deniz bulunmaktadır. Şimdi, bu denizin ismi nedir? Ege Denizi mi yoksa Adalar Denizi mi?

Kitapların çoğunda bu denize Ege Denizi ismi verilmesinin sebebi ve bunun amacı nedir?

Mahalli ve uluslararası kaynakların incelenmesinde, aşağıdaki bilgileri bulduk: Aegea; Pandia'nın oğlu ve Theseus'un babası olan, Yunan Mitolojisi'ndeki bir kralın ismidir. "Aegean Sea"nin (Ege Denizi'nin) gerçek ismi "Island Sea" (Adalar Denizi)dir. Bu görüşü destekleyen, aşağıda isimleri verilenler gibi bir çok tarihsel belge mevcuttur:

1. 1570 tarihinde, Fransa'da (Flandre'de) Ortelius tarafından çıkarılmış bulunan bir haritada, bu bölgeye, çok sayıda ada anlamına gelen, "Archipelago" ismi verilmiştir.
2. 1519 yılında, Piri Reis tarafından yazılmış bulunan Kitab-ı Bahriye'de, Adalar Denizi'nde bulunan adalar ayrıntılı surette anlatılarak, "Adalar Denizi ismi verilen denizin Erso Pelago olarak bilindiğini bilmeliyiz" denmektedir.
3. Katip Çelebi tarafından, 1656 yılında yazılmış bulunan kitapta, bu bölge yine, "Tuhfetul Kibar Fi Esfaril Bihar", Adalar Denizi olarak zikredilmiştir.
4. Batıdaki bu denize kadar giden, Anadolu'ya ilk gelen Türkler bu denize Adalar Denizi demiştir.
5. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Ali Tevfik tarafından yazılmış bulunan "Memaliki Osmaniye" isimli kitapta, bu bölgeye yine Adalar Denizi denmiştir.
6. 1938 yılında Faik Sabri Duran tarafından yayınlanmış bulunan lise kitabında, bu denize Adalar Denizi ve bu bölgeye Garbi Anadolu denmektedir.
7. 1931 yılında, Abdülkadir, Mehmet Rüştü ve Süreyya tarafından yayınlanmış bulunan bir lise atlasında, bu denize yine, Adalar Denizi denmiştir.
8. Sırrı Erdinç tarafından lise öğrencileri için hazırlanmış bulunan bir coğrafya kitabında, bu denizin Adalar Denizi olduğu yazılmıştır.

Coğrafya ilminde, "Adalar Denizi" ismi, mana bakımından bu denizin doğru ismi olur. Coğrafi ve jeolojik özellikleri bakımından bölgenin Yunan Kıralı ile hiç bir ilgisinin bulunmadığını söyleyebiliriz.

Yunan Kralı Aegeus, Atina Körfezi içerisindeki Atina kıyı bölgesinde ölmüştür. Bu nedenle de Ege ismi bu adalara verilemez

ve bu isim bu adalar için geçerli olamaz. Bu denize, 1530'lardan beri kullanılmakta olan "Adalar Denizi" isminin verilmesi doğru olur.

Adalar Denizi ismi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri kullanıldığı halde, 1940'lı yıllardan sonra Türk haritalarında ve kitaplarında bunun yerine Ege Denizi ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihsel bir hatadır. Bu politik hata nedeniyle Türkiye, Türk plajlarına sadece bir kaç kilometre uzakta bulunan adalar üzerinde herhangi bir hükümlanlık hakkı iddiasında bulunamaz. Kaldı ki, Batı Anadolu ve İstanbul üzerinde, Yunanistan tarafından hak iddiasında bulunulmaya başlandı ki, Yunanistan'a bu fırsatı Türkiye'nin kararlı bir politika izlememesi verdi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, Oniki Ada üzerindeki hükümlanlığını kaybeden Türkiye, halen Adalar Denizi'nde, karasularının 12 mile çıkarılması konusunun acısını çekmektedir. Yunanistan'ın, Adalar Denizi'nde karasularını 12 mile çıkarma hakkını elde etmesi halinde, bu deniz, fiilen Yunan Gölü haline gelecektir. Oysa tarih bunun "Adalar Denizi" olduğunu kanıtlamaktadır. Şu düzeltmeler bütün coğrafya kitaplarında ve haritalarda yapılmalıdır:

1. Ege Denizi isminin, "Adalar Denizi" olduğu.
2. Ege Bölgesi'nin, Batı Anadolu Bölgesi olduğu.

Bunlar, not edinilmesi gereken iki bilimsel gerçektir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLKADİR - MEHMET RÜŞTÜ - SÜREYYA, 1931, Mükemmel Umumi Atlas, Tefeyyüz Kitaphanesi, Şirketi Mürettibiye Matbaası, İSTANBUL.
- ADIVAR. A., 1974, Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İSTANBUL.
- AFET İNAN, 1992, Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı 69,
- AK M., 1993, "Osmanlılar Döneminde Coğrafya", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, Sayfa 62 - 66.
- AKYÜZ Y., 1994, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e), Kültür Koleji Yayınları 4, İSTANBUL
- ALİ TEVFIK, 1913, Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası, Tefeyyüz Kitaphanesi, İSTANBUL.
- DOĞANAY, H., 1986, "Türkiye'nin Coğrafi Konumu ve Milli Sınırlar ile İlgili Bazı Meseleler", Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayfa 105 - 154, İSTANBUL.
- DOĞANAY, H., 1989, "Türkiye'nin Coğrafi Durumu ve Bundan Kaynaklanan Dış Tehlikeler", Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Şubat-89, Sayı 58, İSTANBUL.
- DURAN. F.S., 1938, Türkiye Coğrafyası, Kanaat Kitabevi, İSTANBUL.
- DURAN. F.S., 1938, Umumi Coğrafya Dersleri, Kanaat Kitabevi, İSTANBUL.
- ERİNÇ S. - YÜCEL T., 1988, Ege Denizi ile Komşu Ege Adaları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını 84, Seri VII, Sayı: A6, ANKARA.
- KATİP ÇELEBİ, 1656, (Çeviren: Orhan Şaik Gökyay - 1973), Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı 1000 Temel Eser Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, Seri No. 71, İSTANBUL
- MANSEL P., 1995, (Çeviren: Şerif Erol - 1996) Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis 1453 - 1924, Sabah Yayınları, Olaylar İnsanlar Dizisi, İSTANBUL.
- ÖZEY R., 1996, 21. Asrın Ufkunda Türkiye, Marifet Yayınları No. 122, Fikir Kitapları Dizisi 8, İSTANBUL.
- ÖZEY R., 1997, Dünya Denklemine Ortadoğu (Ülkeler - İnsanlar - Sorunlar), Özeğitim Yayınları No. 9, İSTANBUL.
- ÖZEY R., 1997, Dünya Platformunda Türk Dünyası, Özeğitim Yayınları No. 11, İSTANBUL.
- ÖZEY R., 1998, Jeopolitik ve Jeostratejik Açından Türkiye, Marifet Yayınları No. 149, Fikir Kitapları Dizisi 11, İSTANBUL.
- PIRİ REİS, 1519, (Çeviren: Yavuz Senemoğlu) "Kitab-ı Bahriye (Denizcilik Kitabı)", Tercüman 1001 Temel Eser Serisi 19, İSTANBUL.
- SÜSLÜ A., 1987, "Hatay Cumhuriyeti", Tarihte Türk Devletleri, Cilt 2, Ankara Üniversitesi Yayınları No. 98, Sayfa 713 - 721, ANKARA.
- Encyclopedia Britannica, CD-Rom 2.0, 1997.
- The Software Toolworks World Atlas. Copyright 1991 - 1994, The Software Toolworks Inc. 1989 - 1994 Electromap Inc. A.B.D.
- The Times Atlas of the World, 1980, Londra.
- The World Almanac and Book of Facts, 1996, Funk & Wagnalls Corporation, New Jersey, A.B.D.
- 1997 World Factbook, Merkezi Haberalma Ajansı (CIA), Washington, DC 20505, A.B.D.

(Makalenin Alındığı Tarih : Kasım 1998
revize edildiği tarih: Temmuz 2000)

EKONOMİK GEÇİŞ VE KÜRESEL BASKILAR: KIRGIZISTAN ÖRNEĞİ

Rafis ABAZOV*

GİRİŞ

Orta Asya ülkelerinde on yıldır uygulanan ekonomik reformlar beklenen ekonomik mucizeyi getirmedi. Kendi ekonomik ve mali sistemlerinin düzenlenmesinde ve küreselleşme etkilerini kullanmada nispeten köklü adımlar atmalarına rağmen, Kırgızistan, örneğin; 1992 - 1995 yılları arasında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'da yüzde 45 düzeyinde bir kümülatif daralma ve 1996 - 1999 yıllarında, çok mütevazı bir iyileşme ile karşılaştı. 1997 yılındaki Asya Mali Krizi'nin ve 1998 yılındaki Rusya mali karışıklığının Kırgızistan ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri, küçük ülkelerin, küresel ekonominin çok incinebilir parçaları olduğunu açıkça gösterdi ki, bu gelişme ve geçiş stratejileri ile ilgili tartışmaları başlattı. Örneğin Kırgızistan ve öteki Orta Asya devletleri; kalitesi yüksek ve ucuz işgücü, Asya devletlerinin bir çoğundan daha yüksek düzeyli eğitim, bir çok Afrika ülkesinde bulunandan daha gelişmiş altyapı, bir çok Latin Amerika devletinden daha iyi politik kararlılık ve Rusya, Belarus ve Ukrayna'dan daha iyi korunmuş küçük ölçekli pazar ekonomisi mevcudiyetine rağmen niye bunlardan yararlanamadı sorusuna doğru bir cevap verebilir miyiz?

* La Trobe Üniversitesi, Politika Bölümü, Avustralya

Kırgızistan deneyimi ve Kırgızistan'ın Dünya Bankası ve IMF tavsiyelerini uygulamaya hazır bulunması, ekseriye, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun diğer devletleri tarafından izlenmesi gereken bir model olarak görüldü. Yapılan ekonomik reformlara, Kırgızistan'ın politika oluşturucuları 1991 yılından bu yana, İhracata Yönelik Sanayileşmeye ve neoklasik karşıdevrime dayalı serbest piyasa ekonomisi yaklaşımını uyguladılar. Kırgızistan, büyük Batı devletleri ve özellikle de; A.B.D. ve diğer OECD ülkeleri ile güçlü iş ilişkilerin kurulması yönünde bir dizi adım attı. Kırgız Cumhuriyeti liderleri, açık ekonomiye ve piyasa ekonomisine yönelik reformlara sıkı sıkıya sarıldılar. Kırgız Cumhuriyeti'nde, uluslararası ticaretin ve dış ekonomik faaliyetlerin liberalleştirilmesi; doğrudan dış yatırımları çekmeleri, Kırgızistan parasına tam konvertibilite kazandırmaları ve Kırgızistan ekonomisini uluslararası rekabete açmaları nedeniyle, Sovyet sonrası gelişme stratejisinin önemli bir kısmını oluşturdu.¹ Kırgız politika oluşturucuları; yardımda bulunan büyük devletlerin ve uluslararası büyük kuruluşların (IMF, Dünya Bankası ve EBRD) cezbedilmesi için, Kırgız Cumhuriyeti'ne ait olumlu görüntünün teşvik edilmesini hayati bir politik hedef olarak gördüler.

Bu makalede; bağımsızlıktan sonra yapılan büyük değişikliklerin, analizleri üç konuda sınırlı olmak üzere değerlendirilecektir. İlk olarak, 1990'lı yıllar boyunca iç ekonominin liberalizasyonu ve ekonomik politikaların etkilerini özetleyeceğim. İkinci olarak, dış ekonomik liberalizasyonu, üçüncü olarak da, bağımsızlıktan sonra meydana gelen ekonomik değişikliklerin, Kırgızistan işçi piyasasına ve hayat standardına etkilerini anlatacağım. Cumhuriyet'te daha fazla reform yapılması gerekmesi nedeniyle, sonuç bölümünde ilk on yıldaki değişikliklerden çıkartılacak dersleri tartışacağım.

İÇ EKONOMİK LIBERALİZASYON

Ekonomik geçiş sürecinin başında, Batılı ekonomistlerin bazıları ve özellikle de, Dünya Bankası ve IMF; Kırgızistan da dahil

olmak üzere, Bağımsız Devletler Topluluğu ekonomisinde reform yapmanın, uygulanabilir tek yol olduğunu öne sürdü ki bu; zımnen "Şok Tedavi" anlamını ifade ediyordu. 1991 yılı Dünya Gelişme Raporu'na göre, makroekonomik dengeye erişmeye yoğunluk veren bu politika, "reformların, iki sene gibi çok kısa bir dönem içerisinde tamamlanması gerektiğini ima eder".² Serbest piyasa ekonomisi, ekonomik gelişmenin mükemmel modeli olarak ve bu nedenle de, kamu yararına olan girişimlere hükümetçe yapılan para yardımının ve fiyat kontrolünün kaldırılması ve dış ticaret mevzuatının çok merkezli hale getirilmesi kaçınılmaz görüldü. "Doğu Asya Ekonomik Mucizesinin" ve on yıl süren Çin reformlarının³ tecrübelerine rağmen, Dünya Bankası ve IMF, Latin Amerika'da uyguladıkları, münakaşa edilebilir ve sonuçları ziyadesiyle olumsuz olan "yapısal düzenlemeler politikası"nın başlatılması hususunda baskı yaptı.

Kırgızistan Hükümeti, IMF, Dünya Bankası, EBRD ve diğer kuruluşların uzmanları tarafından verilen tavsiyelerin hepsini ısrarla izlemeye çalıştı ve diğer hususlar arasında aşağıdaki üç büyük görevi vurgulayan "Ekonomik Reformlar Programı"⁴ 1992 yılında yürürlüğe koydu:

- Merkezi planlamalı ve fiyatların devlet tarafından kontrol edildiği sistemin terk edilmesi ve Kırgızistan ekonomik faaliyetlerinin genel liberalizasyonu;
- Ulusal mali ve bankacılık sistemlerinin geliştirilmesi ve ulusal paranın yürürlüğe konması;⁵
- Devlet emvalinin özelleştirilmesi ve özel sektörün genişletilmesi.

Kırgızistan, merkezi planlama kurumlarının çoğunu 1992 yılı ortasında feshetti ve devlet malı olan büyük girişimlere devletçe yapılan para yardımını kesti ve aynı anda; ekmek hariç olmak üzere, bir sene daha kontrol altında tutulmuş bulunan tüketici fiyatlarını serbest bıraktı. "Şok Tedaviyi" reddetmiş ve çabalarını, mikroekonomik düzeyde ve aşama aşama değişiklikler sağlayan

reformlar üzerinde yoğunlaştırmış bulunan Özbekistan'ın aksine, Kırgızistan Hükümeti, bütün çabalarını makroekonomik dengenin sağlanmasına verdi. Bütün fiyatların serbest bırakılması, reformun ilk yılında Kırgızistan'ın, petrol ve diğer enerji kaynaklarına devletçe yapılan yardımların da kaldırılması anlamına geldi ki, bu dünya fiyatlarına hızlı bir geçiş sağladı ise de, ulaştırma sistemini felç etti ve hatta 1990'lı yılların başında Kırgızistan hava alanlarının kısmen kapanmasına neden oldu. Bu sırada; Dünya Bankası ve IMF'den gelen uzmanlar, Kırgızistan ile olan hava ulaşımının kesilmesi nedeniyle, önce kendi ulusal hava yolu şirketine o sırada oldukça büyük para desteği sağlayan Özbekistan'a uçmak zorunda kaldılar ki, bu istihza ile karşılanacak bir durumdur.

Kırgızistan, Orta Asya ülkelerinden, Rusya "Ruble Bölgesi"ni 1993 Mayıs ayında terk eden ve kendi parası "Som"u uygulayan ilk Cumhuriyet oldu ki, bu uygulamayı diğer Orta Asya ülkelerinde Ruble Bölgesi'nin çöküşü izledi. Kazakistan ve Özbekistan 1993 yılı sonlarında ortak para bölgesini hiçte uygun olmayan şartlar altında terk etmek zorunda kaldılar. Kırgızistan politika oluşturucularının bazıları, başlangıçta para ve mal hareketleri üzerinde devlet hakimiyetini öne sürmüşlerse de, sonunda Som'un sağlam paralar ile serbest olarak değiştirilmesini, serbest uluslararası ticaret rejimini ve "açık kapı politikası"nı içeren, bütün ekonomik faaliyetlerin tam serbestisi yönünde bir politikayı, Kırgızistan ana politikası olarak açıkladılar.⁵ Bankacılık sektörünün düzenlenmesi konusunu da gündeminde bulunduran Hükümet, ödeme kabiliyetine sahip bulunmayan bankaları, en büyük banka olan El-Bank'ı (daha önce Sberbank) kapattı.

Kırgız Hükümeti, kütle halinde özelleştirme programını 1991 - 1992 yıllarında ilan etti. Bunda, ulusal ekonomiye ait bütün ana sektörlerin yeniden yapılandırılması ve Kırgızistan'ın, aşama aşama, "Orta Asya'nın İsviçre'sine" dönüştürülmesi amaçlanıyordu. Kırgız Hükümeti, 1991 - 1998 yıllarında, kamu varlığı ile ilgili büyük bölümlerin hepsini özelleştirdi. Resmi bir rapora göre, 1998 yılı itibarıyla, endüstriyel girişimlerin hemen hemen yüzde 80'i, ti-

caret ve gıda hizmetleri ile ilgili kuruluşların yüzde 97.2'si ve ev hizmetleri ile ilgili kurumların yüzde 100'ü özelleştirildi.⁶

1990'lı yılların başından itibaren Kırgızistan, diğer bazı Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin aksine, tarımın bütünüyle yeniden yapılandırılması ile uğraştı. "Kolhoz"ların (toplu çiftliklerin) çoğu, sayısı binlere varan küçük küçük özel çiftlikler halinde dağıldı. Yapılmış bulunan resmi bir tahmine göre, Kırgızistan'da halen 55.000 çiftlik bulunmaktadır.⁷ Kırgızistan Hükümeti, 1998 Ekim ayında, arazi özel mülkiyeti ile ilgili bir referandum yapmış, bunda halkın çoğunluğu arazinin özelleştirilmesi yönünde oy kullanmıştır.

Reform ve özelleştirme stratejisi yaklaşımı, Kırgızistan'da ve Özbekistan'da birbirinden tamamen farklı olup, Özbekistan, küçük ve orta ölçekli girişimleri teşvik etmiş ve aile şirketlerini sürekli surette desteklemiş ve fakat tarım da dahil bulunmak üzere kendi ekonomisini yeniden şekillendirmede çok ağır davranmıştır. Makroekonomik değişiklikleri, yani; kamu varlıklarının hızla özel sektöre devredilmesini de hedeflemiş bulunan Kırgızistan, özelleştirme sonrası ile ilgili kapsamlı bir politikaya ve küçük ve orta ölçekli girişimlerin desteklenmesini amaçlayan önlemler paketine sahip olamamıştır.

Kırgızistan'ın politika oluşturucuları, özelleştirme programlarının gerçekleştirilmesinde, ekseriya, adil özelleştirme programından çok, hız ve miktara önem verdiler. Eski Sovyet devletlerinden bir çoğunda olduğu gibi, köklü reformlar ile ilgili politikanın, özel mülkiyetin ne pahasına olursa olsun tesis edilmesini şart koşması nedeniyle, zenginliğin esas olarak eski Sovyet elit tabakasının elinde toplanması, hızlı özelleştirmenin bir sonucu oldu. Elit tabaka, onlarca sene kullandığı Devlet Mülkiyetindeki Girişimleri, Sovyet sonrasında da politik ilişkilerini güçlendirmek, güçlü işbirliği kurmak ve bilgilenmek için kullanmıştır. Bu, esasta; yatırım, teknoloji ve yönetim uzmanlığı getirmemiştir. "Soygun kapitalizmi" sonuçlarının giderilmesinin önemli ölçüde zamana ihtiyaç göstereceği hakkında tereddütler mevcuttur. Özelleştirmenin, özelleştirme ile ilgili uygun herhangi bir yasal çerçeve oluşturul-

madan başlatılması nedeniyle rüşvetin artması, hızlı özelleştirme- nin başka bir sonucu oldu ki, buna son on yıl içerisinde Hükümet ve yardımda bulunan uluslararası kurumlar uygun şekilde el atamadı.

İş ahlakı çok düşük seviyede olup, iş faaliyetlerinin büyük kısmı, "gölge ekonomisi" denilen alanda yer alıyordu.⁸ N. Lubin tarafından yapılan bir araştırma, Orta Asya cumhuriyetlerindeki işlerin yüzde 50 ila 70'inde rüşvet alınıp verildiğini öne sürmüştür. Rüşvet ve kırtasiyecilik, özel sektör işlerine çok büyük ek yükler getirmektedir ve sonuçta, Kırgızistan da dahil olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu içerisinde bulunan ülkelerin gelişmesi üzerinde önemli olumsuz etkiler doğurmaktadır.⁹

Kırgızistan Hükümeti'nin "Şok Tedavisi" ve ekonominin gözden geçirilmesi ile ilgili uyumlu gayreti, sonunda bazı olumlu neticelerin alınmasına yolaçmış, 1995 - 1996 yıllarında Kırgızistan enflasyonu kontrol altına alarak, makroekonomik dengeye ulaşmıştır. Enflasyon; 1995 yılında % 45 ve 1996 yılında % 29 düzeyine indi. Para değeri dengelendi ve başlıca makroekonomik göstergeler iyileşmeye başladı. Kırgızistan Cumhuriyeti, kütle özelleştirme programını 1997 yılı sonunda tamamladı ve 1998 baharında Jogorku Kenesh (Kırgızistan Parlamentosu) devlet tarafından işletilen enerji, madencilik v.b. gibi büyük tekellerin özelleştirilmesini onayladı.

1996 - 1997 yılları, ülke ekonomisi için önemli bir dönüm noktası oldu ve altı yıl üst üste gelen düşüşten sonra ekonomi ilk olarak yeniden canlanma belirtisi gösterdi. Kırgızistan Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, 1996 yılında % 5,6 ve 1997 yılında % 9,9 oranında arttı ki bu sonuncusu Bağımsız Devletler Topluluğu'nda elde edilen en büyük Gayri Safi Yurtiçi Hasıla artışı oldu. Tarım sektörü, bir miktar iyileşme gösterdi ki, istihdam sağlaması ve halkın çoğunun gelir kaynağı olması bakımından özellikle etkili oldu.¹⁰ Buğday bakımından ülkenin kendine yeterli hale gelmesi ve 1990 yılında 0,51 milyon ton olan buğday üretiminin, 1997 yılında 1,3 milyon tona çıkması, bu sektörde uygulanan politikaya dayalı olarak meydana gelen bir gelişme oldu. Madencilik sektöründe de, dik-

kate değer gelişmeler oldu ve resmi raporlara göre; altın üretimi 1991 yılında 1,0 tondan, 1997 yılında 17 tona ve 1998 yılında 21 tona çıktı; 1999 yılında altın üretiminin 17,5 ton olması beklenmektedir. Bununla beraber, Asya ve Rusya mali krizinin etkisi nedeniyle Kırgızistan, 1998 yılında % 2,0, 1999 yılında % 3,6 olmak üzere orta düzeyde bir ekonomik büyüme elde etti.¹¹

IMF ve Dünya Bankası tarafından Kırgızistan'da uygulanan Yapısal Düzenleme Programı'nın çekirdeği piyasa ekonomisi ve dışarıya yönelik ekonomik politikalara dayalı bir makroekonomik dengelemeydi. Bu uluslararası kuruluşların uzmanlarının esas varsayımı, makroekonomik esasların doğru olması halinde, programın sonunda sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak olmasıydı.

ULUSLARARASI TİCARET

Hem Kırgızistan Hükümeti'ndeki ve hem de uluslararası kurumlardaki köklü reformcular, devletin ekonomik gelişmeye müdahaleden kendisini çekmesinde ve pazarını uluslararası rekabete açmasında ısrar ettiler. Ekonominin hangi sektörünün baki kalacağına ve hangi sektörün iflas edeceğine sadece piyasa ve piyasa rekabetinin karar vermesi gerekir. 1994 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti uluslararası ticareti tamamen serbest bıraktı ve sadece tütün, alkol ve sanat ithalatını Devlet kontrolü altında tuttu. Esnek olmayan sıkı piyasa yaklaşımı, Kırgızistan örneğinde, önemli iki sonuç hasıl etti: İlk olarak, ülke içerisinde yatırım yapılması beklenirken, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başta düşük kaliteli ucuz mamul madde alması hafif endüstriyi ve küçük işletmeleri yıktı. Ayrıca, halkın bir milyon Dolardan daha fazla miktardaki para tasarrufu, küçük boyutlu ticaret (chelnoki) yoluyla silinip gitti¹². İkinci olarak "Şok Tedavi" yaklaşımı ve devletin yeni kurulmuş piyasadan hızlı ve şartsız olarak çekilişi, yeni özelleştirilmiş Kırgızistan girişimlerinin uluslararası rakiplerle rekabete hazır bulunmaması nedeniyle, ülkede endüstri sektörünün çökmesine neden oldu.¹³

Kırgızistan, uluslararası ticareti ve eski Sovyetler Birliği dışındaki ülkelerle ilişkiyi tedricen geliştirdi. Bağımsız Devletler Topluluğu dışındaki ülkelerle yapılan uluslararası ticaret cirosu, gerçek sıfırdan başlayarak, hemen hemen % 35 düzeyine çıktı. Kırgızistan, doğal kaynakları az olan (Kazakistan gibi petrolü veya Türkmenistan gibi doğal gazı olmayan) bir ülkedir ve doğal kaynaklarının geliştirilmesi büyük sermayeye ihtiyaç göstermektedir. Her ne kadar, uluslararası yardım kurumlarının mali ve teknik desteklerine güvenmişse de, Kırgızistan, Doğrudan Dış Yatırımları da celbetmiştir. 1997 - 1999 yılları arasındaki toplam Doğrudan Dış Yatırımlar miktarı 450 milyon A.B.D. Doları olup, toplam yatırımlarda % 45 ile Kanada en büyük dış yatırımcıdır. Kanada'yı % 20 ile Türkiye, % 12 ile A.B.D. ve % 10 ile Çin izlemektedir. Kırgızistan Serbest Ekonomik Bölgeler deneyiminde de bulunmuştur. Resmi bilgilere göre, bu bölgelere, 1997 yılında 170'ten fazla yerli ve yabancı firma kendisini tescil ettirmiştir. Kırgızistan'ın, liberalleşme ve ekonomisini açmasıyla ilgili çabaları sonunda Kırgız Cumhuriyeti 1998 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri içerisinde, Dünya Ticaret Örgütü'ne kabul edilen ilk ülke olmuştur. Bununla beraber, her ne kadar Kırgız Hükümeti bunu büyük bir başarı olarak kutlamışsa da, uzmanların bazıları bunun, Tüketiciler Birliği'ni ve Orta Asya Ekonomik Birliği'ni çürüttüğüne inanmaktadır.

Sovyet döneminde, her ne kadar, Sovyet Cumhuriyetleri ekonomileri birbirilerini tamamlıyor ve birbirilerine bağlı durumda olsalar da, gerçekte eski Sovyet ülkeleri arasında işbirliği ve koordinasyon azdı. Kırgızistan'ın politika oluşturucuları ve bunların uluslararası danışmanları, ekseriye, geleneksel piyasalara yapılan ticareti ve bunların kısa zamanda aşılamayacak iç bağımsızlığını hafife almışlardır.¹⁴ Kırgızistan halen, kendi mallarının yüzde 47,2'sini Kazakistan'a, Rusya'ya ve Özbekistan'a satmaktadır ve ithalatının % 48'ini bu üç ekonomik ortağından yapmaktadır.¹⁵

Teknolojide karşılıklı bağımlılık ve coğrafi yakınlık Kırgızistan'ı halen, Bağımsız Devletler Topluluğu piyasasına kuvvetle bağlamaktadır. Rusya'nın 1998 yılındaki mali krizi nedeniyle, örneğin;

Kırgızistan'dan yapılan ithalat, 1997 yılının aynı aylarına kıyasla, 1998 yılının 3'üncü ve 4'üncü üç aylarında keskin şekilde ve hemen hemen yüzde otuz oranında düşmüştür.¹⁶ Toplamda Kırgızistan'ın ihracatı, 1997 yılında 631 milyondan, 1998 yılında 540 milyona düşmüştür (bakınız Tablo 1). Bu arada, Rusya'dan yapılan ithalat, Rublenin Rusya ürünlerini daha ucuz hale getiren devalüasyonu nedeniyle keskin şekilde artmıştır. Bunun sonucu olarak, cari hesap açığı, 1997 yılındaki 138,5 milyon A.B.D. Doları'ndan, 1999'da 210 milyon A.B.D. Doları'na (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın % 13'üne) çıkmıştır.

Tablo 1: Kırgız Cumhuriyeti Temel Ekonomik Göstergeleri (1993-1998)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Cari Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Milyar Som)	5.4	12	16.1	22.5	30.7	32	48.3
Dolar Üzerinden Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Milyar \$)	0,7	2,2	1,5	1,8	1,8	1,6	1,2
Satın Alma Gücü İtibariyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (a) (Milyar \$)	8.3	6.3	6	6.5	7	7,2	7.8
Gerçek Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Artışı (b) (%) - Ortalama Tüketici Fiyat Enflasyonu (%)	16,3-	20,1	5.4	5,6	9,9	1,8	3,6
Nüfus (Yıl Ortalaması) (milyon)	1208.70	278,1	53	30,3	26	12,1	35,9
Ihracat (milyon \$)	4,53	4,5	4,5	4,6	4,6	4,7	4,8
Ithalat (milyon \$)	340	340	409	531	630	535,1	453,8
	506	317	522	782	646	755,1	538,6

Cari Hesap Dengesi (milyon \$)	83	234	424	138	364	186,7
Dış Ticaret Açığı (milyon \$)	294	446	608	764	928	1200
Som - A.B.D. Doları Ortalama Kuru	8	10,8	10,8	14	17	20,8
						39

1999 Yılı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Menşei	Toplamda Yüzde olarak
Tarım ve Ormancılık	38,9
Endüstri	18,3
İnşaat	3,9
Diğerleri	38,9
Toplam	100

1998 Yılı Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının Unsurları	Toplamda Yüzde olarak
Özel Sektör Tüketimi	88,2
Kamu Sektörü Tüketimi	17,9
Brüt Sabit Yatırımlar	12,9
Stoklardaki Değişme	2,3
Net İhracat	-21,5
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve Diğerleri	100

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti. EIU Ülke Raporu, Temmuz 2000, Sayfa 6 - 7.

Asya Birliği kurulmasını Kırgızistan 1991 yılında kuvvetle desteklemiştir.¹⁷ Kazakistan Başkanı Nazarbayev ve Özbekistan Başkanı Karimov 1994 yılında Orta Asya Birliği'ni bir politik kuruluştan Orta Asya Ekonomik Birliği şekline dönüştürdüklerinde, Kırgızistan Rusya, Belarus ve Kazakistan ile birlikte hemen bu kuruluşa katıldı. Bununla beraber, Orta Asya Ekonomik Birliği ve Tüketici Birliği'nin, üyeleri arasında anlamlı herhangi bir işbirliğini geliştirememesi, Kırgızistan'ı Orta Asya bölgesiyle bütünleşme girişimini desteklemeye götürdü. Ayrıca, hem Orta Asya Ekonomik Birliği ve hem de Tüketici Birliği, Kazakistan'ın, Kırgızistan ve Özbekistan da dahil olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinden ithal edilen mallar ile ilgili tarifeyi geçici olarak yüzde 100'den yüzde 200'e çıkarması üzerine 1999 yılı başında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında ticari savaşın zirveye tırmanmasını önleyemedi. Bu arada, Özbekistan da, kendi piyasasını komşu ülkelerden yapılan ucuz ithalata karşı korumak için kısıtlayıcı bazı önlemler uyguladı. Bu üç cumhuriyet arasında, 1998 yılından önce de, fiyatları serbest bırakma politikaları ve ekonomik reformların hızları arasındaki farklar, Doğrudan Dış Yatırımlar ve uluslararası yardım alınmasında rekabet ve Orta Asya cumhuriyetleri liderleri arasındaki kişisel rekabet nedeniyle ara sıra çekişmeler meydana geliyordu.

1998 yılındaki Rusya mali krizi gerçekten de Orta Asya Ekonomik Birliği ülkelerinde korumacılığı kuvvetlendirdi. Rusya Rublesi'nin 1998 Ağustos'unda devalüe edilmesi ve Rusya'nın iç ve dış borç sorumluluklarını yerine getirememesi, sadece Rusya ekonomisinin değil, aynı zamanda, Kırgızistan da dahil olmak üzere, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ekonomilerinin dengesini bozdu. Bir zamanlar, dünya ekonomisinin yükselen yıldızları olarak görülenler, kendilerine Sovyetler Birliği'nin "yeni doğan pazarları" ismi verilenler, hayret verici bir çöküş yaşadılar. Ruble, bir kaç hafta içerisinde, bir A.B.D. Doları karşısında 6 Ruble'den 16 Rubleye düştü; özel bankalar, müşterilerine ait tasarrufları ödeyemedi veya müşterilerinin kredi taleplerini karşılayamadı, bazı girişimler iflasa gitti ve yabancı özel yatırımcılar yokoldu.

Kırgızistan Hükümeti, IMF ve Dünya Bankası uzmanları, Asya ve Rusya'daki ekonomik erimenin Kırgızistan'a etkilerinin en az olacağını düşünüyordu. 1998 yılı Eylül ve Ekim'inde, Kırgızistan Hükümeti, Kırgızistan temellerinin doğru atılmış bulunduğunu, bu nedenle de, bölgesel mali krize dayanabileceğini kesinlikle garanti etti. Bununla beraber, izleyen olaylar bu beklentilerin yerine getirilemeyeceğini gösterdi. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin, Rusya tipi para krizi şokundan kaçınabilmiş ve kendisine ait uluslararası büyük mali yükümlülüklerde temerrütte bulunmamışsa da, Rusya krizinin etkisi önemli oldu ve Kırgızistan'ın hassas ekonomisini çökertti. Kırgızistan ekonomisi, 1998 yılı sonunda ve 1999 yılı ilk yarısında yine daraldı ve ülke Gayri Safi Yurtiçi Hasılası 1999 yılında sadece yüzde 2 oranında büyüdü. Asya ve Rusya krizleri, emtiada talebin azalmasına ve Kırgızistan'ın gittikçe artan şekilde bağımlı hale geldiği altın ihracatından olan gelirlerinin düşmesine yol açtı. Dünya altın fiyatı, 1997 yılında ons troy başına 331 A.B.D. Doları'ndan, 1998 yılında ons troy başına 296 A.B.D. Doları'na düştü ise de, bu fiyatlar 1999 - 2000 yıllarında toparlandı.

Kırgızistan Hükümeti'nin, köklü ekonomik ve politik reformlar yapmak hususundaki istekliliği, başta gelen uluslararası kurumların ve devletlerin ilgisini çekti ki, bu küçük Orta Asya ülkesine, önemli uluslararası yardımların yapılmasına neden oldu. 1992 - 1995 yıllarında yapılan büyük ekonomik reformlar ve ulusal paranın ihdas edilmesi hareketi, bir kaç devletin para yardımı yapması sayesinde başarılı oldu. Ekonomik dönüşüm ve devlet sisteminde yapılan reform dolayısıyla para harcamasının artması, ülke dış borçlarının artmasına ve 1993 yılında 299 milyon A.B.D. Doları düzeyinde olan dış borçların, 1996 yılında 746 milyon A.B.D. Doları düzeyine çıkmasına ve dış borçların Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın % 42,8 oranına yükselmesine neden oldu.¹⁸ Kırgızistan Maliye Bakanı'na göre; Kırgızistan'ın borcu 1999 yılı başında 1,2 milyar A.B.D. Doları'na çıkmışsa da, Kırgızistan Cumhuriyeti'ne ait dış borçların özelliği, Doğu Asya ve Doğu Avrupa ülkelere ait dış borçların özelliklerinden farklı olup, Kırgızistan'da borcun tamamı Devlete aittir. Dünya Bankasına göre, orta derecede borçlu bir ülke olmasına rağmen Kırgızistan halen dış kaynaklar-

dan ve borç veren genellikle çok uluslu kaynaklardan büyük miktarda borç almaya devam etmektedir.¹⁹ Süre gelen ekonomik güçlükler ve önemli ekonomik kaynakların bulunmayışı, para geri ödemesini sorun haline getirmekte ve bu da görülen gelecek için ülkeyi dış yardıma bağımlı hale getirmektedir.

İŞÇİ PİYASASI VE HAYAT STANDARTLARI

Kırgızistan iş gücü, Sovyet döneminde, disiplinin ve üretim düzeyinin düşük olmasına rağmen iyi öğrenim görmüş ve iyi eğitilmişti.²⁰ Sovyetlerin uzun süren "hayat istihdamı", tam istihdam (resmi istatistiklere göre 1991 yılından önce işsizlik mevcut değildi), iş paylaşım uygulaması ve işçi piyasasının aşırı derecede düzenlenmesi politikaları nedeniyle işçi piyasasında derin bir iz bırakmıştır. Dünya Bankası uzmanlarına göre 1991 yılında gizli işsizlik yüzde 20'den yüzde 30'a çıktı.²¹

Sovyet sonrası ekonominin kesin şekilde yeniden inşası, işçi ile ilgili bazı uygulamalara yol açtı ki, ilk olarak kişiler Devletin Sahip Olduğu Girişimlerden, devletin sahip olmadığı sektörlerle kaydı veya kendi işini açtı; ikinci olarak ise, kitle halinde işsizlik meydana geldi (daha önceki sosyal sistem kişilerin tam istihdamını garanti ediyordu). İşsiz kişilerin resmi sayısı çok büyük miktarda artarak, 1992 yılında 1.792 kişiden 1994 yılında 12.614, 1995 yılında 50.409 ve yaklaşık % 3.8 oranında artarak 1996 yılında 77.198 kişiye çıktı.²² Diğer tahminler, bununla beraber, 1990'lı yılların ortalarında işsizlik oranının 4 ila 6 kat daha fazla ve % 18 ila % 21 arasında olduğunu ileri sürmektedir.²³ Buna ilaveten, özellikle endüstride, ulaşırmada ve madencilikte çalışan çok sayıda insan geçici olarak işten çıkarıldı veya haftada sayılı günlerde çalışma statüsüne geçirildi.²⁴ 1996 yılında Kırgızistan'da imalat sanayinin kapasitesinin yarısı ile çalıştığı rapor edildi.²⁵ İşsizliğin artışı, Kırgızistan'da, 1992 - 1996 yıllarında, Sloven ve Alman halkın kitle halinde dışarıya göç etmesi nedeniyle kısmen azaldı. Tahmini olarak; 1992 yılında 77.000, 1993 yılında 120.000 ve 1994 yılında 51.000 kişi yurt dışına göç etti.²⁶ Yüksek kaliteli işçilerin ve mes-

lek sahiplerinin bu şekildeki gidişi büyük bir "beyin göçü" doğurdu ki, kaliteli tıp doktorları, mühendisler ve yöneticilerin sayısındaki eksiklik ile ilgili olarak 1996 yılında verilmiş sayısız rapor mevcuttur.

Kırgız Cumhuriyeti'nin halen, makul derecede iyi olan bir öğretim ve eğitim sistemini idame ettirmesine rağmen, yerli uzmanlar, kitle halinde yaşanmış bulunulan yurt dışına göçün, yerli işgücünde ciddi kalite değişimlerine yol açmış olabileceğine inanmaktadır. Kaliteli ve öğrenim görmüş işgücü kullanımı, Kırgızistan'da, ekonomide yapılan köklü değişikliklerin eksik yanı gibi görünmektedir.

Yaşam standartlarının ekonomik durgunluğun yayılması nedeniyle süratle gerilemesi, geleneksel ekonomilerde sosyal harcamaları kesti ve gelir eşitsizliğini artırdı. Ekonomik reformun sosyal maliyeti, Şok Tedaviyi uygulayan ülkelerde özellikle yüksek oldu ve geçiş dönemindeki hızlı değişiklikler için bu ülkelerin halkları, çok yüksek bir sosyal bedel ödedi.

Bu eğilimin çeşitli ciddi sonuçları oldu. Bir taraftan halkın satın alma gücünde yerli mallara olan talebi azaltan çok büyük bir düşüş oldu. Diğer taraftan endüstriyel üretime "hakim etki" getirerek artan bir durgunluğa neden oldu. Öte yandan, yoksulluğun genel artışına katkıları olan fiyatlarda çok yüksek artışlar, hiper enflasyon, işsizliğin artışı, gerçek gelirlerin düşüşü ve ücretlerin düzgün olarak ödenmemesi, genel olarak yoksulluğa yolaçtı. 1980'li yıllardaki durumu, Çin, Pakistan ve Hindistan'dan daha iyi olan Kırgızistan, 1990'lı yıllarda kendini daha güç bir durumda buldu. 1997 yılında, kişi başına 440 A.B.D. Doları Gayri Safi Milli Hasıla ile ülke az gelirli ülkeler içerisinde yer aldı. Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi tahminlerine göre, 1990'lı yılların ortalarında halkın yaklaşık % 71'i resmen kabul edilmiş bulunan fakirlik düzeyinin altında yaşamaktadır.²⁷ UNDP tarafından yapılan, Beşeri Gelişim Endeksi hesaplamalarında, Kırgızistan, 1991 yılında 31'inci sıradan 1997 yılında 107'nci sıraya düşmüştür.²⁸

GEÇMİŞTEN ÇIKARILACAK DERSLER

Sovyet sonrası dönemde köklü çok sayıda ekonomik değişiklik yapılmışsa da, bu geçiş 1990'lı yılların sonunda umulan olumlu sosyal değişimi getirememiş veya ekonomide dengeli bir büyüme sağlayamamıştır. Öte yandan neo-liberal ekonomistler ve Dünya Bankası ve IMF uzmanları tarafından amaçlanan ekonomik hedefleri elde etmiştir. Kırgız Hükümeti, merkezi planlama sisteminin kaldırılmasında ve özel mülkiyetin ve özel iş sisteminin kurulmasında, ülke ekonomisinin yeni baştan düzenlenmesinde ve fiyatların tamamının serbest bırakılmasında başarı sağlamıştır. Kırgızistan Hükümeti, aynı zamanda, Devlete ait girişimlerin çoğunu özelleştirmiş ve bunlardan 6.300'den fazlasını, devlet tarafından işletilen kolhoz'ların (toplu çiftliklerin) daha küçük özel çiftliklere dönüştürülmesi de dahil olmak üzere, 5 - 6 yıl içerisinde özelleştirmek suretiyle kitle halinde özelleştirme programını tamamlamış ve bu suretle de ekonomi içerisinde büyük bir özel sektör yaratmıştır. Kırgızistan Hükümeti, ulusal para uygulamasında ve para dengesinin sağlanmasında başarılı olmuşsa da, ulusal para ve bankacılık sistemleri halen hassas durumdadır.

Diğer taraftan; yapılan bu değişiklikler sürekli bir ekonomik büyüme getirmemiş ve Kırgızistan halkının yaşam standardında önemli bir iyileşme sağlamamıştır. Piyasanın düzenlenmesi ile ilgili olarak kullanılan sırf parasal enstrümanlar, sürekli ekonomik iyileşmenin teşvik edilmesine uyum sağlayamamıştır. Devlet kurumlarının, ekonomik gelişmenin teşvik edilmesinde aktif rol oynamaktan ve kanun ve nizamı teminden alıkonulması, ve "soygun kapitalizmi" ismi verilen bir sistemin doğmasına ve kargaşa içerisindeki bir iş ortamının hasıl olmasına yol açmıştır. Uluslararası ticaretin üzerinde durulması ve Kırgızistan ekonomisinin daha büyük ufuklara taşınması, beklenen ekonomik yararı getirmemiş ve gerçekte durum tamamen tersine dönmüştür. Küçük bir ülke olan Kırgızistan küreselleşme çabalarına hassas hale gelmiştir. 1997 - 1998 yıllarındaki Asya ve Rusya mali krizlerinin Kırgızistan ekonomik gelişmesi üzerindeki olumsuz etkileri buna ilişkin örneklerin birisidir.

Çeşitli ülkelerdeki on yıllık bir geçiş deneyiminden sonra, "Şok Tedavi" politikasının, makroekonomik politikanın doğru olduğu

durumda bile bazı büyük zaafılara sahip olduğu ifade edilebilir. Kırgızistan'da Sovyet sonrası geçiş reformlarından, çıkartılacak dersler vardır:

İlk olarak; "sırf makroekonomik dengenin sağlanması amacıyla makroekonomik denge sağlanması", olumsuz bir ekonomik etki yaratmıştır. Makroekonomik dengenin ne pahasına olursa olsun sağlanması, yeni doğan bankacılık sistemini Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin bir çoğunda zaafa uğratmış ve bunlara ait mali sistemi mahvetmiştir. Mali disiplinin idame ettirilmesinde işe uygun çevre yaratılmak ve yasal bir alt yapı oluşturmak yerine çok acı önlemler uygulanması, iç mali çevrede bir dizi olumsuz sonuç doğurmuştur. Örneğin; ödeme kabiliyetini yitiren bankaların kapatılması kesinlikle olumlu bir tedbirdir. Ancak bankaların kapatılması çok ileriye götürüldü (Bu suretle Kırgızistan eskiden en büyük devlet bankası olan Sberbank'ın çökmesine izin verdi.) Bu, halkın genel olarak bankacılık sistemine ve özellikle yerli paraya olan güvenini yok etti. Kırgızistan halkının diğer halklara göre en az para tasarrufu yapması ve parasını bankaya veya bir işe yatırmak yerine yastık altında döviz olarak saklaması tesadüfi değildir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın, Kırgızistan bankalarındaki mevduata oranı 1993 yılı resmi raporlarına göre yüzde 2'den daha azdır. Yerli para ve bankacılık sistemine olan güven-sizlik, takas işlemlerinin ve takas ticaretinin artmasına yolaçtı. Ayrıca da, ekonominin "dolarlaşması"na, yani ülkenin tümünde tüm mal ve hizmetlerin resmi ve gayri resmi olarak sağlam para ve mutaat olarak Amerikan Doları ile ödenmesi durumuna neden oldu. Devlet giderleri ile ilgili hedeflerin gerçek dışı şekilde konması, ödenmemiş ücret ve emeklilik maaşlarının büyümesine yol açtı. Devlet bütçede kısıntı yaparak aylarca ücret ödeyemedi. Ek olarak Kırgızistan Hükümeti, gelirin arttırılması çabasıyla, ülkede yasal olarak yapılan işleri yok eden, işe aykırı ve karmaşık bir vergilendirme sistemi yarattı.

İkinci olarak; Dünya Bankası ve IMF uzmanları, tavsiyelerinde ekseriya, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun ve Üçüncü Dünya pazarlarının Kırgızistan için olan önemini ve Kırgızistan'ın bu ülkeler ile olan ekonomik işbirliğinin geliştirmesinin hasıl edece-

gi sonuçları bilmezlikten geldiler ve Batı pazarlarının önemini vurguladılar. Gerçekte, Kırgızistan'ın veya Orta Asyalı herhangi bir ülkenin, Batı pazarlarına girmesi uzun zaman alacaktır. Kırgızistan, bu arada, Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Üçüncü Ülke pazarları ile olan ilişkisini devamlı olarak zayıflattı. Ayrıca da, 1998 - 1999 yıllarında Kırgızistan Hükümeti, üçünün de Orta Asya Ekonomik Birliği üyesi olmasına rağmen, komşu Kazakistan ve Özbekistan ile kendisini her taraftan sürdürülen "müşteri savaşının" içerisinde buldu. Bundan, Kırgızistan'ın, küreselleşme ile tek başına başa çıkacak güçte olmadığı ve Kırgızistan yönetiminin sadece Batı ülkeleriyle değil komşu Orta Asyalı komşu cumhuriyetlerle ve aynı zamanda da Kazakistan ve Özbekistan'la ortaklıkların kurulması için işbirliği yapması ve bölgeler arası ticaret liberalizasyonunu geliştirmesi gerektiği açıkça ortaya çıkar.

Üçüncü olarak; Dünya Bankası ve IMF yöntemine karşı çıkarak mali ve ekonomik krizi yenen Malezya örneğinin gösterdiği gibi, ülkeye özgü şartları dikkate alan daha özgün çözümler mevcuttur. Gerçekten de, Polonya özel ortamında iyi sonuçlar vermiş bir programın, Rusya veya Kırgızistan'da da başarılı olacağı beklenemez. Bu kusurlar, hep beraber, Kırgızistan'daki mali sistemi zayıflattı ve bu sistemi, iç piyasada olacak herhangi bir dalgalanmaya karşı hassas hale getirdi. Bu nedenle de, Rusya krizinin Kırgızistan'daki çok hassas mali sistem üzerindeki etkisi özellikle derin oldu. 1998 yılı sonlarında ve 1999 yılı ilk yarısında enflasyon arttı ve Kırgız parasının satın alma gücü 1998 Kasım - Aralık ayları arasında yüzde 35 ve Ocak - Haziran 1999 arasında yüzde 41 oranlarında düşürüldü (Bakınız, Tablo 1).

Dördüncü olarak; "Şok Tedavi"nin, makroekonomik konulara hitap etmek eğiliminde olmasına rağmen, uygulamada mikroekonomik değişikliklere olan ihtiyacın ve özelliklerin ihmal edilmesi büyük bir sorun oluşturmaktadır. Bu bizi, tartışmalı olan, devlet müdahalesinin düzeyi ve şekli konusuna götürmektedir. Bununla beraber, Dünya Bankası uzmanları bile, 1990'lı yıllarda, reformların ve değişikliklerin yasal alt yapı, yasa ve düzen, saydam ve etkili hükümet olmadan uygulanmasının mümkün olmadığı gibi önemli dersler aldılar.²⁹

NOTLAR

- ¹ Alyshbayeva, Aichurek and Emilbek Kaptagaev, 'Foreign Trade in Kyrgyzstan' In *Economic Reforms in Kazakhstan and Kyrgyzstan: Lessons from the East Asian Development Experience*, Ed.: Osamu Yasuda ve Yasutami Shimomura, Cilt 1, Tokyo: The Sasakawa Peace Foundation, pp. 167-194.
- ² World Development Report 1991, Washington, D.C: Dünya Bankası, 1991, Sayfa 117.
- ³ *The East Asian Economic Miracle: Economic Growth and Public Policy*, Washington, D.C., Dünya Bankası, 1993.
- ⁴ Slovo Kyrgyzstana, Haziran 1992.
- ⁵ Önceki Sovyet Cumhuriyetleri'nin, Doğu Avrupa Ülkeleri ve Moğolistan'dan farklı olarak, kendi paraları yoktu ve bütün para işlemlerinde Sovyet Rublesi kullanılıyordu.
- ⁶ The Kyrgyz Republic Foreign Investment Agency (1998), Bişkek: FIA, Sayfa 12 - 14.
- ⁷ Reformların değerlendirilmesi için, Başkan A. Akayev ile yapılan röportaja bakınız: Akayev A., "My, konechno, riskovali, no uyigrali", Nezavisimaya Gazeta, 21 Nisan 1998.
- ⁸ Resmi tahminlere göre, 1995 yılında, kurumların yüzde 13 ila yüzde 30'u "gölge ekonomi"de çalıştı. Bakınız: AKI-press, Bişkek, Şubat 1977, No. 6 - 7, Sayfa 6 - 7.
- ⁹ Lubin, Nancy, *Central Asians Take Stock: Reforms, Corruptions, and Identity*, Birleşmiş Milletler Sulh Basını Enstitüsü, Washington, DC, 1995.
- ¹⁰ Tarım sektörü, ulusal ekonomide istihdamın, Sovyet sonrası dönemde, 1989 yılında 577.2 milyondan 1996 yılında 811,8 milyona çıkan yegane alan olup, ulusal ekonominin bütün diğer dallarında, istihdamda önemli azalmalar görüldü. Bakınız: *ILO Yearbook of Labour Statistics*, Sayfa 131 - 132.
- ¹¹ EUT tahminleri. Bakınız: Kyrgyz Republic. EIU country report, 2000 yılı 3'üncü çeyreği, Sayfa 6.
- ¹² "Chelnoki", tüketici mallarını yurt dışında ıskontolu fiyatla alarak bunları yurda ekseriya herhangi bir vergi ödmeden getirir. Resmi raporlara göre, "chelnoki" denilen ticaretle, Kırgızistan'da 20.000 ila 30.000 kişi istigal etmektedir. Olağanüstü hallerde Chelnoki, Çin'den, tüketim malı karşılığında, makine ve teçhizat takas etmiştir.
- ¹³ Ekseriya, Kırgızistan'da büyük askeri ve makine tesislerinin; teknolojik zincirin ve Rusya girişimleri ile olan temaslarının kırılması nedeniyle çöktüğü söylenmişse de, tarafımdan burada, tekstil endüstrisi, gıda işleme endüstrisi v.b. dahil bulunmak üzere, hafif endüstriden söz edilmektedir.
- ¹⁴ Iwasaki Ichiro'ya ait regresyon modeli, Rusya'daki endüstriyel üretim ile, Ruble kuru ve Orta Asya Cumhuriyetleri endüstriyel üretimi arasında güçlü bir korelasyon olduğunu ileri sürer. Bakınız: *The Initial Phase of Transition of Russo-Central Asian Economic Relations: An Institutional Approach*, Iwasaki Ichiro, Working Paper Series No. 11, Tokyo, Islamic Area Studies Project, Mart 1999, Sayfa 16 - 18.
- ¹⁵ EUI ile ilgili tahminler için bakınız: Kyrgyz Republic. EIU country report, 2nd quarter 1999, Sayfa 2 - 11.
- ¹⁶ Slovo Kyrgyzstana, 3 Haziran 1999.
- ¹⁷ Orta Asya Birliği, 1991 yılında, bölgedeki beş devlet tarafından Moskova ile diyalogda kendi durumların koordine etmek amacıyla bir politik grup olarak kurulmuştur. Sonuçta, Tacikistan ve Türkmenistan'ın terkiyle, üç devletten oluşan bir gruba dönüş-

müştür ve 1994 yılında, Orta Asya Ekonomik Birliği olmuştur. Tacikistan, 1998 yılı Mart ayında tekrar dördüncü üye olarak örgüte katılmıştır.

¹⁸ Kapur, Ishan ve Emmanuel van der Mensbrugghe, *External borrowing by the Baltic States, Russia and Other countries of Former Soviet Union: Development and Policy Issues*, IMF Working Paper WP/92/72, IMF, Haziran 1997, Sayfa 30.

Rusya Federasyonu'nun, SSCB'ne ait dış borçları fiilen tevarüs etmesi nedeniyle, "Sıfır seçenek sözleşmesi"nden sonra Kırgızistan Cumhuriyeti'nin, 1992 - 1993 yılında hemen hemen hiç dış borcu kalmamışsa da, Ruble Bölgesini terk edince Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bu borca karşı gelen hesabı, Kırgızistan Hükümeti'nin Rusya'ya olan borcuna dönüştürüldü. Ibid., Sayfa 4 - 5.

¹⁹ Ibid. Sayfa 8 - 9.

²⁰ Kırgız mühendisleri ve doktorları, resmi kaynaklara göre, 1970 - 1980'li yıllarda, Hindistan, Suriye, Cezayir, Afganistan, Nikaragua ve diğer gelişmekte olan çok sayıda ülkede çalışmıştır.

²¹ *Kyrgyzstan: The Transition to a Market Economy. A World Bank Country Study* Dünya Bankası, Washington, D.C., 1993, Sayfa 93 - 94.

²² ILO İstatistik Yıllığı, Cenova: Uluslararası İşçi Bürosu, 1997, Sayfa 444

²³ Dünya Bankası tahminlerine göre, esas olarak tarım ve resmi olmayan sektörlerde çalışıp da istihdam istatistiklerine girmemiş, yaklaşık olarak toplam bir milyon işçi mevcuttur. *Kyrgyz Republic: Recent Economic Development, IMF Staff Country Report*, No. 98/8, Ocak 1998, Sayfa 10 - 11.

²⁴ Yazar tarafından, 1995 ve 1997 yıllarında yapılan kişisel röportajlar.

UNDP raporuna göre, geçici olarak işten çıkarılan işçiler, 1994 yılı Kasım'ında 92 bine çıktı. Bakınız: *Kyrgyz Republic: National Human Development Report*, 1995, UNDP, Bışkek, Sayfa 20.

²⁵ "The Kyrgyz Republic, USEIA Report, BISNIS Home Page, Aralık 1996, Sayfa 3.

²⁶ Resmi raporlara göre, 1989 ile 1994 yılları arasında, çoğu çalışma yaşında olan yüksek yetenekli yaklaşık 590,000 kişi (nüfusun % 13'ü), Kırgız Cumhuriyeti'ni terk etti. Bakınız: *Slovo Kyrgyzstana*, 5 Ocak 1995.

²⁷ *Kyrgyz Republic: National Human Development Report*, UNDP, Bışkek, 1996, Sayfa 33 - 34.

²⁸ *Human Development Under Transition 1997*, UNDP, New York, Mayıs 1998, Sayfa 119.

²⁹ Ibid.

(Makalenin Alındığı Tarih : Aralık 1998
revize edildiği tarih: Ağustos 2000)

GEÇİŞ DÖNEMİNDE TÜRKMENİSTAN'IN İSTİHDAM YAPISI VE PERFORMANSI

Dr. Güngör TURAN*

GİRİŞ

Türkmenistan da, aynen, eskiden Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetler gibi piyasa ekonomisine geçiş yolunda. Yeni ortaya çıkmakta olan bir ulus için piyasa ekonomisine geçişte kendi örneğinin geliştirilmesi, büyük gayret gerektiriyor. Bu nedenle, başlangıçtan itibaren Türkmenistan, ekonomide köklü reformlara, merkezi idare sisteminden piyasa sistemine aşama aşama geçiş ve dünya pazarı ile bütünleşmeye dayalı bir strateji takip etti.

Türkmenistan'ın, bağımsızlık, tarafsızlık ve politik istikrar altında gelişmesi; ekonomik ve sosyal gelişmeye ve ayrıca da toplumun kültürel ve psikolojik açılardan yenilenmesine geniş bir perspektif açtı. En önemli sorunların çözülmesindeki başarılar, Türkmenistan'ın geçirdiği deneyimin olumlu şekilde kullanılması

* Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi Ekonomi Bölümü.

olanağını verdi ve önümüzdeki yüzyılda bunları daha dinamik hale getirmenin ön şartlarını oluşturdu.

Bu çalışmanın temel amacı, istihdam piyasasının arz ve talep tarafı gerisinde yatan ana faktörlerin ve geçiş döneminde ve yakın gelecekte uygulanan yapısal ayarlama politikaları ile bunlar arasında hasıl olan karşılıklı etkileşimin gözden geçirilmesidir.

BİLGİLER, DENGİ VE İŞGÜCÜ

İşgücü kaynağı toplumun ana üretim gücüdür. İş temini ve bunun gelecekteki halinin anlaşılmasında, demografik gelişmenin çalışma yaşındaki nüfusun büyüklüğü üzerindeki etkileri birinci derecede önem taşır.

Bu bölümde işçi arz ve talebi ile ilgili olarak yapacağımız ayrıntılı tartışmada bir altyapı oluşturmak için temel istihdam göstergeleri Tablo 1'de verilmiştir. Türkmenstatprognoz tarafından verilmiş bulunan bilgilere göre, Türkmenistan'ın nüfusu yaklaşık 4,6 milyon'dur ve bunun % 43,8'i şehirde ve % 56,2'si kırsal bölgede yaşamaktadır. Çalışabilenler % 50, gençler ve çocuklar % 43, geriye kalanlar ise çalışamaz nüfusu oluşturur. Nüfusun % 50'si kadındır.

Günümüzde, 2,3 milyon insan Türkmenistan'ın işgücünü oluşturmaktadır ve bu nüfusun yaklaşık %50'sidir. İşgücünün % 47'si kamu kuruluşlarında, % 28'i tarım birliklerinde ve geriye kalan %25'i ekonominin diğer sektörlerinde çalışmaktadır. Kamu sektöründe çalışan nüfus sayısı 1992 yılından bu yana % 9'a düşmüştür. İşgücünün %8'i işsizdir. Bu, toplam nüfusun % 3'ü oranındadır.

Tablo 1: İşgücü Dengesi

	Bin kişi						
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
1. Ortalama Yıllık Nüfus	3845,7	3947,0	4045,1	4305,3	4551,7	4615,4	4680,0
2. İşgücü	1991,5	2053,2	2104,9	2298,0	2296,0	2320,0	2335,0
3. Aktif Nüfus (4 + 5)	1617,9	1674,1	1703,4	1712,7	1702,6	1726,1	1740,5
4. Çalışan Nüfus:	1572,9	1641,5	1664,8	1672,8	1666,8	1687,6	1701,1
a) Kamu Kuruluşları	849,7	882,5	883,0	798,1	778,2	774,9	763,5
b) Tarım Birlikleri	373,2	376,3	374,2	448,3	467,9	468,0	475,0
c) Tüketici Kooperatifleri	36,2	36,7	34,9	35,3	32,1	31,4	30,8
d) Kooperatifler ve Küçük Girişimler	59,2	72,4	86,8	62,7	62,7	60,8	59,2
e) Sosyal Kurumlar	—	5,3	3,0	4,2	4,8	4,7	5,1
f) Girişim Ortaklıkları	0,4	1,1	2,5	5,3	5,0	17,3	20,2
g) Yardımcı Ekonomiler	252,2	265,2	278,4	293,0	304,0	315,0	328,0
h) Bireysel Faaliyetler	2,0	2,0	2,0	2,5	12,1	15,5	19,3
5. Diğer Nüfus Kategorileri	45,0	32,6	38,6	39,9	35,8	38,5	39,4
6. Çalışmayan Nüfus (2 - 3)	373,6	379,1	401,5	585,3	593,4	593,9	594,5
7. Öğrenci ve Çocuklar	156,6	156,9	149,5	133,5	120,6	116,0	113,5
8. Aktif Olmayan Nüfus -							
Öğrenci ve Çocuklar	217,0	222,2	252,0	451,8	472,8	477,9	481,0
a) Ev kadınları	174,0	177,2	185,0	320,0	335,0	338,7	340,9
b) İşsiz Nüfus	43,0	45,0	67,0	131,8	137,8	139,2	140,1

İSTİHDAM PERFORMANSININ DAYALI BULUNDUĞU TEMEL FAKTÖRLER

İstihdam performansının dayalı bulunduğu faktörler açıklanırken, istihdam büyümesi üretim artışına bağlanabilir. Bilindiği gibi, bir ülkenin istihdam performansı, esas olarak o ülkenin ekonomik performansına dayalıdır. Günümüzdeki bu geçiş döneminde Türkmenistan, ekonomik politika olarak iki ekonomik amacı elde etmeye çalışmaktadır: ekonomik dengeyi aramak ve ekonomiyi yeniden yapılandırmak.

IMF tarafından yayınlanan "Dünya Ekonomik Bakışı" Mayıs 1999 sayısına göre, Türkmenistan'ın ekonomik performansı gün be gün iyiye gitmektedir. Eskiden Sovyetler Birliği'ne bağlı olan diğer cumhuriyetler gibi, devlet işletmelerinin çökmesi nedeniyle Türkmenistan'ın üretim düzeyi ve üretim miktarları 1990'lı yılların başında hızla düşmüştür. Fakat 1994 ortalarından bu yana yabancı sermayenin teşvikiyle yeni özel sektör fabrikaları açılmıştır. 1997 yılında, Türkmenistan'ın gerçek Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, bir önceki yıla nazaran % -25,9 oranında azalmıştır. Türkmenistan'ın gerçek Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, 1998 yılında %5,0'e ve 1999 yılında % 18,5'e yükselmiştir.

Türkmenistan'da, küçük ve orta boyllu işletmelerin teşvik edilmesi ve özel sektör girişimlerinin geliştirilmesi, istihdam performansının dayandığı en önemli faktörleri oluşturdu. Piyasa ekonomisi şartlarının oluşturulmasında, küçük ve orta boyutlu iş yerlerinin geliştirilmesi gerekliliği açıktır. Bu ekonomi sektörünün oluşturulması ve işlemesi, iş yerlerinin azlığı, nüfus artışı ve işgücü mevcudu ile temayüz eden Türkmenistan için özellikle asli bir ihtiyaçtır.

Türkmenistan hükümeti tarafından genel hatları ile açıklanmış bulunan, ekonomide özel sektörün yaratılması ile ilgili tasarıya göre, 2000 yılında Türkmenistan Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'na %25-30 oranında kamu sektörü dışı katkı getirilmesi ve kamu dışı setörlerde istihdam edilen işçi sayısının %30-33'e yükseltilmesi gerekmektedir.

Ülke ekonomisinin yeniden şekillendirilmesi ve özel sektörün geliştirilmesine büyük önem verilen "1000 Gün" programında, küçük ve orta ölçekli girişimlerin desteklenmesi de yerini aldı. 1998 yılı sonunda, satışa uygun işletmeler listesine giren 4.300 işletmeden 1.948'i, çoğu geçiş döneminin ilk başlarında olmak üzere özelleştirildi. Gelişme son yıllarda önemli ölçüde yavaşladı, 1999 yılı ilk yarısında sadece 52 işletme satıldı.

Özel Mülkiyete Dayalı Özelleştirme Programı'nın gerçekleştirilmesi, kamu kurum ve işletmelerinde, istihdam oranının azalmasına, buna karşılık özel sektör işletmelerinde aşırı derecede ve özellikle kayıt dışı işletmelerde süratle artmasına neden oldu.

Piyasa ekonomisi teşvikini gerçekleştirme programı ve yatırımları takviye önlemleri, nüfusun istihdam oranı üzerinde olumlu etki doğurdu. Bu reformların geliştirilmesiyle Türkmenistan sosyal ve ekonomik durumunu önemli ölçüde iyileştirmektedir.

Türkmen makamları tarafından 1998 yılında verilmiş bulunan bilgilere göre, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, 1997 yılına nazaran %5 artarak, 1998 yılında 13,2 trilyon Manatı geçti. Böylece, ulusal ekonominin tüm alanlarında istihdam, Tablo 2'de görüldüğü gibi, 1998 yılında, 1997 yılına nazaran % 6 arttı.

Tablo 2: İşgücünün Ekonomik Sektörlere Dağılımı (%)

	1997	1998
İstihdam Edilenler Toplamı	100	100
Kamu Sektörü	45,1	41,5
Tüketici Kooperatifleri	1,5	1,4
Daihan Çiftlikleri	25,8	25,9
Özel Sektör	6,7	6,7
Kooperatifler	0,2	0,1
Kamu Kurumları	0,3	0,3
Girişim Ortaklıkları	0,5	0,7
Bireysel Girişimler	17,8	19,2
Kayıt Dışı Girişimler	2,1	4,2

YAPISAL DÜZENLEME POLİTİKALARI VE İŞGÜCÜ PİYASASI

Küçük ve orta çaplı girişimlerin desteklenmesi, istihdam sorunlarının çözümünde anahtar role sahiptir. Türkmenistan nüfusunun

sadece % 7'si, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde istihdam edilmektedir ki bu çok küçük bir orandır. Örneğin; İtalya'da bu oran, çalışan nüfusun % 70'i ve genel olarak Batı'da %50 - 70'i düzeyindedir. Toplam Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın % 40 ila % 60'ı Batı ülkelerinde, küçük ve orta çaplı işletmeler tarafından üretilmektedir.

ILO'ya göre, İtalya'da, çocuklar da dahil olmak üzere 7 ila 10 kişiye bir şirket düşerken, Türkmenistan'da 1000 kişiye 30 ila 70 şirket düşmektedir. Türkmenistan'daki şirketlerinin çoğunluğu, sürekli olarak 1 - 3 işçi istihdam eden aile şirketlerinden oluşmaktadır. Çalışan toplam nüfusun % 40 ila % 50'si endüstriyel üretimde istihdam edilmektedir. Bu Türkmenistan'da önemli ölçüde düşüktür. Türkmenistan'da, nüfusun % 7'si küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde çalışmaktadır. Türkmenistan Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın yaklaşık % 3 ila % 7'si bu girişimler tarafından üretilmektedir. Türkmenistan'da, 1000 kişiye 3 şirket düşmektedir ve nüfusun % 3'ünden daha azı endüstriyel üretimde istihdam edilmektedir.

Devlet İş Bulma Dairesi'nde (2 Haziran 1997 tarihli Başkanlık kararıyla onaylanmış) reform yapılması, Türkmenistan'daki diğer önemli bir faktörü oluşturur. Bu karara göre, bu Daire, hükümete bağlı bir kuruluştur ve istihdam konusunda işbirliği, istihdam sorunlarının çözülmesi ve işgücü arz ve talebinin düzenlenmesi ile görevlidir.

İş Bulma Dairesi'nin ana görevleri şunlardan ibarettir:

- İş bulamayan vatandaşların kaydedilmesi ve bunlara yardım edilmesi.
- İş imkanları ve meslek eğitimi ile ilgili olarak kişilere güvenilir bilgi verilmesi ve uzmanların yeterliliklerinin artırılması.
- Kamu sektörü ve özel sektör kuruluşlarındaki boş işler kaydının tutulması.

• İş piyasası ile ilgili danışmanlık yapan ve bilgi sağlayan kuruluşlara yardım edilmesi.

• İdare tarafından kuruluşlara verilmiş bulunan talimatların kontrol edilmesi.

İş Bulma Dairesi'nin, Hükümetçe öngörülen fonksiyonları şunlardır:

- İşgücü ve iş piyasasını geliştirecek analizlerin yapılması.
- İşsiz nüfus sayısının hesaplanması.
- İstihdam edilen kadınlara, gençlere ve diğer sosyal gruplara ilişkin analizlerin yapılması.
- İnsan haklarının korunması ve sosyal sigortanın yaptırılması.

Türkmenstatprognoz, 1998 - 2002 Yılları Devlet İstihdam Programı taslağını geliştirmiştir. Bu programın hazırlanış işlemlerine, bütün bakanlıklar, vilayet istihdam komisyonları, işçi hareketleri ve istatistik daireleri katılmıştır. Ulusal istihdam politikasının oluşturulması, ekonomik faaliyetlerin teşvik edilmesi, istihdamı sağlayacak mekanizmaların geliştirilmesi ve işçi piyasasının güçlendirilmesi; bu programın ana amaçlarını oluşturmuştur.

1998 - 2002 dönemi ile ilgili öncelikleri içeren uygulama planı aşağıdakileri amaçlamaktadır;

- İnşaat endüstrisinde ve yeni kurulan işletmelerde işgücünün rasyonel surette kullanımı, üretim sektörlerine ait halihazır kapasitelerin artırılması ve küçük ve orta çaplı iş yerlerinin geliştirilmesi.
- Öğrencilere ve çalışmayanlara istihdam olanağının sağlanması, kişilerin kurduğu kendi işlerine yardım edilmesi ve işverenlerin istihdam yaratmak üzere desteklenmesi.

- Eğitim, yeniden eğitim ve yetenek geliştirme suretiyle işgücü evsafının artırılması.

1998 - 2002 dönemi için öngörülen istihdam ve iş piyasası tahminleri aşağıdakileri nazarı dikkate almıştır:

- Küçük ve orta çaplı iş yerlerinin ve özel girişimlerin güçlendirilmesi ile ilgili olarak hedeflenen ekonomik reformların radikal karakteri.
- Ülkenin ve ülke içerisinde yaşayanların teknik ve mali kapasiteleri, politik ve sosyal dengenin sağlanması gereği ve bu bağlamda işsizliğin kabul olunabilir sınırları.
- İnsanlara uygun sosyal sigortanın sağlanması.

Nüfus tahminleri, 1998 - 2002 döneminde, 210.000 kişinin işgücüne katılacağını öngörmektedir. Türkmenstatprognosa ait, bakanlıklardan, kurumlardan ve mahalli idarelerden alınan bilgilere dayalı tahminler, yeni işgücünün % 90'ından fazlasının ekonomik olarak faal olacağını ve bunlardan % 88'inin istihdam edileceğini göstermektedir.

Öğrenci artışı, toplam işgücünün % 0.5'i düzeyindedir. 1997 yılında % 6,3 olan işsizlik oranı, 2002 yılında % 5,3 düzeyine inecektir.

% 6 düzeyindeki işsizlik, işgücü hareketliliğinin kaçınılmaz bir sonucudur ve işgücü değişiminin sağlanması, yeniden yapılacak eğitimlerin düzenlenmesi v.b. işler için kamu kaynaklarının kullanıldığı durumdaki bir piyasa ekonomisine geçiş dönemi ekonomisi için kabul edilebilir bir işsizlik oranıdır.

Özel sektör, yapılan tahminlere göre; küçük ve orta boyutlu işyerlerinin çoğalması ve şirketlerdeki devlet hisselerinin satın alınması suretiyle ilerde hızla büyüyecek. Küçük işletmeler; tüketim malları üreten, ticaret ve yatırım hizmetleri veren ve kişilere

istihdam hizmetleri sağlayan sektörlerde gelişecek. Bu suretle, etkili şirketler ortaya çıkacak.

Bu hedeflere erişmek üzere, 1998 yılında kamu bütçesinden yaklaşık olarak 2,5 milyar Manat kredi tahsis edilmiştir. Planlanmış bulunan faaliyetlerin uygulanması Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içerisindeki özel sektör payını % 20 düzeyine çıkaracak. Yabancı yatırımların hali hazır seyri dikkate alındığında, yatırım ortaklıklarında istihdam edilecek kişi sayısında büyük artış olmayacağı söylenebilir. Girişimcilik ile ilgili olarak düşük faizli kredi sağlanması gibi uygun şartların yaratılması suretiyle devlet kişilere kendi iş yerlerini kurma olanağı sağlayacaktır.

Ayrıca; izin verme, girişimcilerin devlet ihalelerine kabulü ve sipariş verme usulleri ile bunlara teşvik ve donanım verilmesi usullerinin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Çeşitli üretim organizasyonu, işletme, pazarlama ve teknoloji gibi konuları içeren iş merkezleri gibi, gelişmiş altyapılar oluşturulmasına daha fazla önem verilmesi gerekir.

Toplam işgücünün % 18,6'sını çalıştıran tarım birliklerindeki istihdam ile ilgili olarak yapılan tahminler, tarımda bir durgunluğu ve tarım ile ilgili istihdamda azalmayı öngörmektedir. Halen tarımda girilmiş bulunan "Yeni Köy" Reformu, kırsal nüfusu, istihdamdaki yeni önceliklere yöneltecek ve bunların özellikle tarım dışı sektörlerdeki ekonomik faaliyetlerini arttıracaktır. Devlet tarafından, kırsal bölgede bulunan ve tarım ürünleri işleyen, tarım makineleri onarımı yapan, tarım ürünü satışı ile istigal eden, çiftliklere mal tedariki yapan, inşaatını yapan işletmelere önemli mali destek ve vergi kolaylığı sağlanacaktır ve nihayetinde köylerdeki eğitim, sağlık, karayolları ve telefon iletişimi ve çeşitli diğer servisler geliştirilecektir.

Türkmenistan'da kadın ülkedeki ekonomik faaliyetlere aktif olarak katılmaktadır. Çalışan kadınlar mali bağımsızlığa kavuş-

makta ve bu suretle aynı zamanda kendi sosyal ve politik durumlarını da güçlendirmektedir. Türkmenistan'da, ekonomik olarak faal olan toplam nüfus içerisindeki çalışan kadın sayısı, 1997 yılında % 46'dır. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkmenistan'da 15-64 yaşları arasında çalışan kadınların oranı yüksektir; erkeklerde %81, kadınlarda %64. Bu oranlar A.B.D. de erkeklerde % 86 kadınlarda % 60 ve Fransa'da % 83 ve % 57 düzeyindedir.

Mevcut ekonomik reform şartları içerisinde kadın istihdam yapısı bazı değişikliklere uğramaktadır. 1995 sayımı verilerine göre ücretli çalışan kadın sayısı 1989'da % 38 iken, 1995'de % 30'a düşmüştür.

Doğurgan oldukları 25 - 49 yaşları, kadın ve erkeklerin ekonomik bakımdan en faal oldukları yaşlardır. 59 yaşından sonra aktivite azdır. 60 yaşından sonra da kadınların büyük bir kısmı çalışmaya devam etmektedir. 16 - 24 yaş arasındaki kadınlar, ekonomide erkeklerden daha aktif çalışmaktadır. Bu yaşlar erkeklerin askerlik hizmetine gittikleri yaşlardır.

Ekonomide çalışan toplam nüfus içerisindeki kadın sayısı 1997 yılında % 32'den % 41'e çıktı. Uygulanan özelleştirme işlemleri ve ekonominin yeniden yapılandırılması nedeniyle, kamu ekonomik sektöründe çalışan kadın sayısı azaldı ve küçük veya orta çaplı işletmelerin istihdam ettiği kadın sayısı önemsenecek düzeyde arttı. Başka bir anlatımla, Türkmenistan'daki iş alanlarında erkeğin yerini kadının aldığı gözlemlendi.

Ticaret, endüstri ve hizmetler gibi ekonomik alanlara küçük işletmeler hakim oldu. 1996 yılından başlamak üzere, küçük işletmelerin gelişmesinin hızlandırılması için bazı yapısal değişiklikler yapıldı ise de, ticaret hala birinci öncelikli iş olarak kaldı.

Kadınlar daha çok hizmet alanında (%46) ve endüstride (%30) çalıştı. Ayrıca, kadının hizmet alanında çalışması eğilimi önemsenmeye değer ölçüde arttı.

Geçmiş yıllarda, tescil edilmiş küçük işletmelerin sayısında büyük ölçüde azalma oldu. Pazarlama bilgisi zayıflığı, mali piyasanın gelişmemişliği ve peşin paranın kullanılmayarak saklı tutulması gibi konular bunun ana sebeplerini oluşturdu.

Kadınların, orta büyüklükteki iş yerlerinde (kooperatiflerde) istihdam edilmesi, gerçekte, küçük çaplı iş yerlerindeki istihdamından farklı değildi. Endüstride çalışanlarda kadın oranı % 48, hizmetler sektöründe çalışanlarda kadın oranı ise % 41 oldu.

Küçük ve orta büyüklükteki iş yerlerinde çalışan kadın sayısında artış olmasına rağmen, ekonominin ayrı dallarındaki küçük iş yerlerinde ve kooperatiflerde çalışan kadın sayısında azalma meydana geldiğinin de ifade edilmesi gerekir. Kadınlara ve gençlere, mikro, küçük ve orta çaplı işyerlerini kurmalarının teşviki için, sosyal güvencelerinin sağlanması amacıyla ikramiye verildi.

Kamu sektörünün daralması, resmi sektörde çalışan kadınların en çok devlet tarafından istihdam edilmesi nedeniyle, her şeyden önce kadınları etkiledi. Kamu sektöründe, çalışma şartları ve sosyal sigorta özel sektöre nazaran iyi ve cinsiyet farkı ücret kaybı ödemeleri, özel sektöre nazaran düşüktü. Türkmenistan'da, ayrıca, özel sektör tarafından kurulmuş bulunan işletmelere girmek konusunda, yüksek düzeyde ve mesleki eğitim görmüş kadınlar için hiç bir yasal kısıtlama mevcut değil. Fakat kadınların, kural olarak daha az ücret ödenilen kadın mesleklerinde çalıştırılması yönünde bir eğilim mevcuttur.

Mal üretiminde çalışan kadın sayısı, toplam çalışanların %50'sinden azdır. Ulaştırma ve inşaat gibi bazı endüstri dallarında çalışan kadın sayısı, toplam çalışanların 1/5' inden azdır. Kamu sektöründe ve küçük ve orta çaplı işletmelerde çalışan büro işçilerinin yaklaşık yarısı kadındır.

Mal üretimi yapmayan, sağlık ve eğitim gibi işlerle uğraşan işletmelerde çalışan kadın işçiler diğer endüstri dallarından farklı-

dır. Bu sektörlerde çalışanların 2/3'ü kadındır. Maliye, kredi, sigorta ve hükümet makamları gibi, itibarlı işlerde çalışan kadınların oranı % 38 ile 40 arasında değişir. Aylıkların kamu sektöründen çok daha yüksek olduğu kamu dışı sektörlerde çalışan kadın sayısı oranı %50'nin altındadır (%40-45). Buna sağlık ve eğitim gibi tipik kadın meslekleri de dahildir.

Türkmenistan'ın yeni Emeklilik Yasası'nın 1998 yılı Temmuz ayında uygulanmaya başlanması nedeniyle, erkek ve kadın emeklilik yaşı iki yıl uzatıldı ki, bu suretle 1998 yılında işgücü miktarı 23.000 kişi artacak. Bu hal, ortaokulu bitirmiş bulunan veya diğer kurumlardan mezun olan ve deneyim noksanlığı nedeniyle çok zor iş bulabilen gençlere istihdam alanları açılmasını gerektiriyor.

Türkmenistan'da gençlerin istihdamı problemin çözümü her zaman için güç olmuştur ve son yıllarda da problem büyümüştür. İş ve istihdam alanında yapılmış bulunan reformlar, gençlere iş yeri ayıran sistemi ortadan kaldırmıştır. İşgücüne yeni katılanlar istihdam garantisini kaybetmişlerdir. 1997 yılında yapılmış bir etüde göre, kayda geçmiş bulunan işsizlerin % 63 oranı 29 yaş civarında gençlerdir.

SONUÇ

- Türkmenistan'da ekonomik politikada, 1994 yılından bu yana uygulanmakta olan değişikliklerin, üretim faaliyetleri ve istihdam yaratma üzerinde önemli etkileri olmuştur. İhracat ve ithalat süratle artmaktadır ve bazı imalat sanayinin alt-sektörlerinde yatırımlar devam etmektedir.

- Yakın zamanda meydana gelmiş bulunan ekonomik büyüme, işsizliği işgücünün % 6'sı düzeyinde tutmuştur. Bugünkü durumun devam ettirilebilmesi halinde, işsizliğin kontrol altına alınması beklenmektedir.

- 1992 yılından beri özelleştirme programının uygulanması suretiyle, kamuda istihdam, önemli ölçüde azalmıştır. Özel girişimlerin, küçük ve orta çaplı işletmelerin ve yabancı sermayenin desteklenmesi, istihdam performansının ardında yatan en önemli faktörleri oluşturmuştur.

- Alt yapı, enerji sektörü ve özellikle de tekstil endüstrisi, 1995 yılından bu yana hızla büyümektedir.

Ekonomik aktiviteyi artıran yeni işyerlerinin açılması konusunda Devlet halen özel sektörün elinde bulunmayan bir kaç imkana sahiptir. İstihdamın garantörü olarak Devletin yeni iş yerlerinin açılmasına muafiyetler ve para yardımları suretiyle teşvik sağlaması gerekir.

İş piyasası ile ilgili alt yapının oluşturulması çalışmalarına devam edilmesi gerekir. Memleketin her tarafına yayılmış şubeleriyle iyi çalışan bir devlet istihdam kurumuna ve tüm işletmelerce finanse edilen bir istihdam fonuna ihtiyaç vardır. Ayrıca, bu birimlere ait kadronun güçlendirilmesi ve çeşitli idari ve ekonomik mekanizmaların geliştirilmesi gerekir.

İş sahaları açılması ve kişilerin ekonomik faaliyette bulunmaya teşvik edilmesi amacıyla girişimcilere ve tüzel kişilere mali destek sağlanması ile ilgili olarak yasal çerçevenin, Türkmenistan İstihdam Yasası'nın düzeltilmesi de dahil olmak üzere, iyileştirilmesine ihtiyaç vardır.

Sonuç olarak; Türkmenistan gelirlerin arttırılmasında önemli bir başarı gösterdi. Bu ekonomik gelişmeye ilave olarak, Türkmenistan işgücü alanında önemli gelişmeler kaydetti. Daha yakın işbirliği ve uluslararası ekonomik ilişkilerin dünya çapında geliştirilmesi suretiyle Türkmenistan şüphesiz ki hem gelir artışında ve hem de istihdamda sürdürülebilir gelişmeyi yakalayacaktır.

REFERANSLAR

- Goskomstat, *Census of the Population of Turkmenistan*, 1995.
IMF, *World Economic Outlook*, 1999 Mayıs.
Türkmenistan Ulusal İstatistik ve Tahmin Enstitüsü (1998), *Women of Turkmenistan and Gender Disaggregated Data*, WID/GID Türkmenistan Bürosu.
Neutral Turkmenistan (23.07.1998), *Law of Turkmenistan on "Pension"*.
Turkmenbashy, S.A. (1994), *Ten Years of Prosperity: An Economic Program by the President of Turkmenistan*, Aşgabat.
The Economist, (7 Şubat 1998), *A Survey of Central Asia*.
Turan G., Asya Çöllerinde Bir Türkmen Ülkesi, ESIAD Egevizyon. v.5, n.21, Şubat 1998, Sayfa 26 - 27.
Turkmenistan Financial News, 1/1994 - 1995.
UNDP, *Turkmenistan Human Development Report*, Aşgabat 1998.
UNDP, *Turkmenistan Human Development Report*, Aşgabat 1999.

(Makalenin Alındığı Tarih : Eylül 1999
revize edildiği tarih: Eylül 2000)

TÜRKİYE İLE BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYONA DOĞRU BAŞLICA ENGELLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Mehmet S. EROL*

GİRİŞ

Bazı yazarlar çağımızı "entegrasyon çağı" olarak adlandırmaktadır. İster doğudan batıya, isterse kuzeyden güneye bakalım, dünyamızın 200'ü aşkın ülkesinin, sayıları 25'in üzerinde olan bir entegrasyon kervanının içinde olduğunu görebiliriz. Dünyamızda adeta bir "entegrasyon enflasyonu" yaşanmaktadır.

Askeri entegrasyonlar, ekonomik entegrasyonlarla bütünleşmekte, kuvvetli ekonomik entegrasyonlar oluşturan ülkelerin aynı zamanda askeri alanda da entegre bir bütün oluşturdıkları gözlemlenmektedir. Nitekim, Henry Kissinger entegrasyona olan bu büyük yönelme ve ilginin uluslararası güç politikalarında yeni bir denge oluşumuna ve ilerde entegrasyon hareketlerinin mahiyet değiştirebileceğine değinirken¹, Ahmet Davutoğlu entegrasyon hareketlerindeki enflasyonun uluslararası sistemdeki denge-sizliklerin bir göstergesi olduğunu iddia etmektedir.²

Peki, ülkeler hangi sebep veya sebeplerden dolayı entegrasyon faaliyetleri ya da süreci içerisine girmişlerdir ya da girmek iste-

* Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi Öğretim Görevlisi

mektedirler? Ya da diğer bir tabirle, niçin dünya ekonomisinde bölgesel entegrasyonlar büyük bir eğilim olarak doğmuş ve büyük bir hızla yayılma eğilimi göstermiş ve göstermektedir?

Bu sorunun cevabı iki yönlü verilebilir. Bilindiği gibi iktisadın bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasından bu yana serbest ticaret savunulmaktadır. Eğer dünyada hakim ekonomik ilişkiler serbest ticaret kurallarına göre yapılırsa dünya ülkelerinin refahı her zaman daha yüksek olur. Onun için iktisatçılar, birinci en iyi durumun refah bakımından bu tür sonuç doğurabilecek olan serbest ticaret olduğu noktasında müttefiklerdir.³

Fakat, öte yandan, ülkeler bu teze pek kulak asmamışlar ve her fırsatta dünyanın ekonomik şartlarını lehlerine çevirebilmek için iktisadi ilişkilerini çeşitli araçlarla (tarife, kota vb.) sınırlandırmışlardır. Hemen burada ikinci bir soru akla gelmektedir. Peki, bu durumda bu tür korumacılık önlemleri ne tür bir görünüm ve amaçla karşımıza çıkmaktadır?

Bu soruya da iki yönden cevap verilebilir. Biliyoruz ki, bugün hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler entegrasyon hareketlerine katılmaktadırlar. Gelişmiş ülkelerin bundan beklentisi, kendilerine rakip olarak gördükleri ülkelere karşı piyasalarını koruyarak, refah seviyelerini muhafazaya çalışmaktır. Gelişmekte olan ülkeler ise ellerindeki imkanları birleştirmeye ve bu yolla eksikliklerini tamamlayarak kalkınmaya çalışmaktadırlar. Denilebilir ki, son gruptaki ülkelerin amacı daha dinamiktir. Bu ülkeler entegrasyon hareketiyle, bir yandan piyasalarını korumaya alırken, öte yandan iç piyasanın gelişmesinden istifade ederek sanayilerini yeni pazarda daha etkin ve daha ekonomik üretim yapısına kavuşturacak ve uluslararası rakipleriyle rekabet edebileceklerdir. Ekonomik birleşme bu ülkelere pazarlık gücü de kazandırmakta, nisbi fiyatları lehlerine dönüştürme imkanı vermektedir. İşte entegrasyon hareketlerinin ortaya koyduğu bu kısmi iyileşme durumuna "ikinci en iyi"⁴ denmektedir.

Ayrıca, bölgesel entegrasyon hareketlerine yönelen bu ülkeler amaçlarına göre üç ana başlık altında gruplandırılmaktadır⁵. Şöyle ki:

a) Ekonomik ve politik konjüktürde her zaman için ellerinde değişik kartlar bulundurmak isteyen ülkeler ki bunlar hiç kuşkusuz büyük güçlerdir,

b) İki kutuplu sistem sonrası yeni uluslararası sistemde yeni yerler ya da konumlar edinmek isteyen ülkeler,

c) İçerde kimlik krizi veya çatışmalar yaşayan ve uluslararası ilişkilerde yalnız olan ülkelerdir.

Yine yukarıdaki soruyu dikkate aldığımızda, Avrupa Birliği'nde devam etmekte olan entegrasyon sürecinin bir yandan korumacılık ifade etmediği ve dünyayı rakip ekonomik bloklara bölmeye doğru sürüklediği ve Topluluğun gittiği yolun, sadece iç ticari engelleri ortadan kaldırmak ve sermayenin transferini serbestleştirmek olduğu söylenirken, diğer taraftan da tam aksi şeyler ifade edilmektedir. Mesela, Ishiyama Yoshihide, ABD'nin bölgesel bloklar oluşturmaya doğru hareketini (NAFTA) açıkça Avrupa Birliği (AB)'ne, Japonya'yı da içeren Doğu Asya'daki büyüyen ekonomik güçlere ve bunların entegrasyon faaliyetlerine yönelik karşı bir tepki olarak nitelemektedir⁶. Ali Bulaç ise meseleye daha değişik bir açıdan bakarak bölgesel entegrasyonların dünyayı ABD'nin liderliği altında politik ve ekonomik alanlarda mal, para, bilgi ve teknolojinin dönüşümünün serbest olduğu bir globalizasyona yol açabileceğini belirtmektedir⁷.

Görüldüğü üzere, uluslararası ilişkilerde entegrasyonların çok ve çeşitli olmakla beraber, bazı sorunları da beraberinde getirdiği savunulmaktadır. Bu sorunlar özellikle gelişmekte olan ülkeler arasındaki entegrasyon hareketlerinde daha sık görülmekte ve "kararların milli hakimiyeti zedelemesi", "kutuplaşma" ve "ticaretin sapması" olarak ifade edilmektedir. Özellikle yeni bağımsızlı-

ğını kazanmış ya da bağımsızlığına düşkün olan ülkelerde oluşan entegrasyonlar çok daha problemlidir. Entegrasyonu oluşturan daha gelişmiş ülkeler, kaynakları kendilerine çekerek diğer ülkeleri zor durumda bırakabilmektedirler. Bunların yanında, daha önce ticaret partneri olarak karlı ticaret yapılan ülkelerin birlik dışında kalması entegrasyonun zararlarını arttırmakta, kopmaların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır⁸.

Hiç kuşkusuz, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte uluslararası politikada meydana gelen değişimler Avrasya bölgesinde son derece önemli kabul edilen değişikliklere yol açmış, Orta Asya Cumhuriyetleri (OAC) ve Azerbaycan, onları çevreleyen bölgelerin jeopolitikalarını, Türk ve müslüman kimlikleriyle ve İslam dünyasında kuvvetler dengesini değiştirerek dünya sahnesine bağımsız olarak çıkmışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması, haliyle bölgede jeopolitik bir boşluk oluşturmuştur. Şimdi bir çok ülke bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır.

Uzunca yıllar Sovyet-Rus İmparatorluğu altında dışarıyla hiçbir ilişki kurmadan yaşayan bu halklar, yeni koşulların etkisiyle giderek seslerini duyurmaya başlamış ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylece, Orta Asya'da ve Kafkasya'da Türkiye ile kültür, etnik kimlik, tarih, din ve dil benzeşmesine sahip, yeni bir bağımsız devletler topluluğu uluslararası politika sahnesinde belirivermiştir. Bu durumda Türkiye, yaklaşık beş yüz yıl önce, 1522'de Kazan-Tatar Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılması ile kaybettiği jeopolitik ve jeostratejik fırsatlar ve sorumlulukları tekrar yakalamış gibi gözükmemektedir. Diğer bir ifadeyle, Selçuklulardan bu yana Türk uluslarının tüm ögeleri arasında "trans-action"ın, karşılıklı ve her yönlü iletişimi ilk kez kurulmuş bulunmaktadır.

SSCB'nin yıkılışı ve akabinde Kafkasya ve Orta Asya'daki beş Türk cumhuriyetinin bağımsızlığı, Türkiye'nin bu bölgeyle olan ilişkilerinde önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Nitekim Türkiye, bu Türk cumhuriyetlerle olan ekonomik, kültürel ve askeri ilişkilerini geliştirmede büyük bir sorumluluk yüklenmiştir.

Orta Asya ile Türkiye arasındaki güçlü bir ilişkinin, 21'inci yüzyıldaki tüm uluslararası siyasi dengeleri etkileyecek bir potansiyel taşıdığı aşikardır. Graham Fuller'ın da deyişiyle, "Bugün artık OAC'nin bağımsızlığıyla beraber Türkiye, dünya politikasında etkisi daha da bir artmış ve yine uluslararası vizyonda önemli bir yere sahip olmuş bir devlettir⁹." Bu doğrultuda, bölgesel bir güç olmak isteyen Türkiye, tüm ekonomik ve politik sorunlarına rağmen, bu bölgelere yönelik politikalar üretmeye başlamış ve yeni Türk Cumhuriyetleri ile sıkı bir ilişki içerisine çok hızlı bir şekilde girmiştir¹⁰.

Bugün, Türkiye ile bu cumhuriyetler arasındaki ilişkilerin ileride farklı boyutlar alabilme olasılığı halen gündemdedir. Nitekim, Soğuk Savaş sonrası bölgesel alt-sistemlerin ve buna bağlı olarak bölgesel entegrasyon hareketlerinin gittikçe önem kazandığı dış politika araştırmacıları tarafından da sıklıkla ifade edilmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin bu devletlerle siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda her geçen gün artan ilişkileri ve bu ilişkilerin özellikle ilk etapta kültürel temellere oturtulmaya çalışılması ve böylece ileride kurulabilecek bir entegrasyonun zemininin şimdiden sağlamlaştırılmasının hedeflendiği de gözlemlenmektedir. Nitekim Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov daha ilk günlerde şöyle diyordu: "Bağımsızlığımız Özbek Türkleri, bütün Türk Dünyası ve İslam Dünyası için muhteşem bir şeydir. İnşallah, Türk milleti tekrar yakında birlik içinde yaşayacaktır¹¹."

Fakat bütün bunların yanında Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan ilişkilerinin geleceğinde, bir dizi bilinmeyenler de bulunmaktadır ki bunlar muhtemel bir entegrasyonu etkileyebilecek güce sahiptirler. Biliyoruz ki, birimlerin toplumsal yapılarının nitelikleri, bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiler ve söz konusu yapılar ile ilişkilerin, birleşme sürecindeki birimler dışında bulunan dünya karşısında durumlarının ele alınması gerekmektedir. Böyle bir incelemenin ortaya koyacağı çelişkiler, birleşme sürecinde kendini gösteren ileri-geri gidiş-gelişleri de açıklamaya yarayacaktır.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin (ve dolayısıyla da bu çalışma için de bizim) bu devletlerle ciddi bir entegrasyon sürecine girebilmesi için, bu cumhuriyetlerin herbiriyle ilgili olarak tarihlerini, birbirleriyle ve kendileriyle olan ortak ve aynı zamanda farklı özelliklerini, toplumsal, demografik, politik, ekonomik, kültürel, sosyolojik yapılarını ve hatta psikolojik analizlerini, yetişmiş insan gücü ve eğitim sistemlerini, altyapılarını, birbirleri arasındaki muhtemel sınır, azınlık vb. problemleri ve ilişkileri ve bu doğrultuda Rusların bu ülkeler üzerinde takip ettikleri din, milliyetçilik vb. politikaları, ayrıca güçler dengesi içerisinde uluslararası aktörlerin buraya olan eğilimlerini, ilgilerini, bu yeni bağımsız devletlerin bunlara verdikleri tepkileri ve özellikle de Çin ile Rusya'nın tavrını çok iyi takip edip, bilmesi ve değerlendirmesi gerekmektedir. Kısaca bir entegrasyon için gerekli olan iç ve dış faktörlerin çok iyi bilinmesi önem arz etmektedir. Ancak bu şekilde merhum Turgut Özal'ın "21'nci yüzyıl bir Türk asrı olacaktır" sözünün bir hayali mi yoksa bir gerçeği mi yansıttığını anlayabiliriz.

Bugün bölgedeki köklü siyasi değişiklikler ve uluslararası rekabetin artmasının doğal bir sonucu olarak, Orta Asya devletlerinin aralarındaki işbirliğinin bir entegrasyona dönüşmesi hayati bir önem taşımaktadır. Diğer taraftan, Kırgızistan Bilimler Akademisi'nde Tarih Profesörü olarak görev yapan T. Ojukeyeva'ya göre, Orta Asya'da hali hazırdaki durum bölgesel işbirliği imkanlarını daraltmaktadır¹².

CUMHURİYETLERARASI EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

Ekonomik sahada Orta Asya Cumhuriyetleri tarıma, pamuğa, hammadde üretimi ve çeşitli diğer yeraltı yerüstü zenginliklerine dayalı ekonomilerini destekleyecek sübvansiyonlara ve de hızla artan nüfuslarını beslemek için finansal desteğe artık sahip değiller. Ve şüphesiz, ekonomik zorluklar OAC'nde her geçen gün politik problemlere dönüşmektedir¹³. Üstüne üstlük, meseleleri daha

da bir çıkmaza sokan, binlerce vasıflı Rus'un bu ülkeleri terkedip gitmesi ve bunların yerlerine milyonlarca işsiz ve vasıfsız taşralı gençle başbaşa kalınmasıdır. Bundan başka, 50 yılı aşkın bir süre, Sovyet ekonomik planlaması, Orta Asya'yı akut su sıkıntısı ve genel bir ekoloji krizi ile de başbaşa bırakmış durumdadır. Çevresi (özellikle hormonlar, kimyasal gübreler ve su servisinin azalmasından dolayı Aral Gölü'ndeki tuzlanma gibi...) öyle kirlenmiştir ki halkın büyük çoğunluğunda çevresel sağlık sorunları her geçen gün artmaktadır¹⁴.

Hiç kuşkusuz, 1991'de politik bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya'lı eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları gerekmektedir. Bu ülkelerin merkezi planlı bir ekonomiden pazar ekonomisine geçişleri sürecinin sancılı olduğu gözlenmektedir.

Eski Sovyet ekonomisinin yapısal özelliklerine göz atan birisi, birbirlerine bağımlılığın bu geçiş sürecinde ayrı bir olumsuz rol oynadığını rahatça görebilir. Merkezi planlamada 70 yıllık Sovyet deneyimi, karşılıklı çıkar ilişkileri üzerine dayalı, kesin bir bölgesel üretim kapasitesi olan bir model oluşturmuştur. Bu ilişkiler eski Sovyet cumhuriyetleri için öylesine hayati bir önem taşıyordu ki, hızlı bir değişim, ekonomilerinde risk ve istikrarsızlıklar oluşturup onlara zarar verebilirdi. Tabii ki bu yüzden bazı Orta Asya liderleri, bu geçiş sürecinde sonuçları tahmin bile edilemeyecek sosyal, ekonomik ve politik reformlar konusundaki riskleri azaltmak amacıyla tedrici hareket etmekten yanadırlar. Merkezi planlama dönemi boyunca endüstrileşmeye verilen önem, mal üretiminde yüksek derecede üretim uzmanlaşmasına götürmüştür ki, bu da yüksek seviyede monopolize olmuş endüstride kendini göstermektedir. Bu durum, makine üretimi sektöründe daha rahat gözlemlenmektedir. Burada, 160-180 makine parçası üretenlerin monopolist olduğuna inanılmaktadır. Sonuç olarak, yüksek düzeyde monopolizasyon, eski Sovyet cumhuriyetlerinde, bölgelerarası yoğun mal değişimine yol açmış ve böylece cumhuriyetlere-

rası ticaret birbirine bağımlı bir hale gelmiştir. Yine bu ülkelerin dış ticaret istatistikleri incelendiğinde, özellikle Kazakistan ve Özbekistan'ın en önemli ticaret partnerinin Rusya Federasyonu olduğu görülecektir¹⁵.

Diğer yandan, cumhuriyetlerarası ticaret hacmi, eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik entegrasyon derecesinin güçlü bir göstergesi olmakla beraber, aynı zamanda BDT'nin kuruluşunun da bir sebebidir, eğer akut politik problemler devam ederse, üyelerine karşılıklı çıkar sağlayan ekonomik ilişkiler önermeye devam edebilir.

Eski Sovyet Cumhuriyetleri arası ekonomik ilişkilere bakıldığında, endüstri ürünlerinde Orta Asya cumhuriyetlerinin ticari açıkları olduğu, hatta toplam tarım ihracatından kazandıklarının (bu sahada da açıkları olan Kırgızistan ve Tacikistan hariç) endüstri ithalatlarını finanse etmeye yeterli bile olmadığı görülecektir¹⁶.

Ama diğer taraftan, 1991'de, bütün OAC dış ticaretlerinde keskin bir azalmaya şahit oldular. Dolayısıyla, ticari açıklarında da aynı şekilde düşmeler gözlemlendi. Cumhuriyetlerarası ticaret açısından, 1989 yılına ait bulunabilen veriler Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın 1992'de ticaretlerini dengeye getirmede en çok ekonomik güçlüklerden zarar gördüklerini göstermektedir. Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrol ihracatından dolayı nispeten daha az ticari açığı olmuştur. BDT'de dünya pazar fiyatları yaygın olursa, ya da olduğunda, bu cumhuriyetin dış ticaretini dengelemede daha iyi bir şansı olacaktır.

Daha önce de değinildiği üzere, eski Sovyet cumhuriyetlerinde cumhuriyetlerarası ticaret önemli bir özellikti, ama merkezi otoritenin çökmesiyle beraber bu yapı da bozuldu. Merkezi dağıtım kanallarına şiddetli bir biçimde dayanan OAC, bu bozulmadan diğer Sovyet cumhuriyetlerine göre daha fazla zarar gördüler. Bu olgunun sonucunda BDT üyeleri arasında ikili ticari anlaşmalar art-

tı. Gerçekte bu anlaşmaların uzun vadede büyük ticari şartları olmayıp, sadece kısa vadede önceki yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacını gütmektedir. Bu bağlamda, bunlar temelde takas esasına dayalı bir yıllık anlaşmalardır.

Dolayısıyla, Orta Asya'nın eski Sovyet cumhuriyetlerindeki dış ve cumhuriyetlerarası ticari yapı dağılımı, onları ticari bağlarını arttırmaya ve yeni modeller aramaya teşvik etmektedir. Nitekim son beş yıldır, çok taraflı işbirliği ve bütünleşme hareketlerine doğru bir eğilim başlamıştır. 1992'den bu yana, bölgesel entegrasyonun gelişimi ile ilgili olarak yeni bir dönem başlamış bulunmaktadır. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'da hemen hemen eş zamanlı olarak entegrasyonu teşvik edecek mahiyette önemli kararlar alınmıştır. Yakın gelecekte bu ülkeler, bölgesel ya da alt-bölgesel bir birleşme çatısı altında serbest ticaret bölgeleri ya da ortak pazarlar oluşturmayı hedeflemişlerdir. Aynı zamanda iki taraflı işbirliği çabaları da çok yoğunlaşmıştır. Çeşitli grupların katılımcıları arasında, serbest ticari bölgeler oluşturma hususunda bir seri iki taraflı anlaşmalar imzalanmıştır. Bu haliyle bölgesel işbirliği tablosunu önemli bir ölçüde değiştirmiştir. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan entegrasyon üzerine iki ya da çok taraflı anlaşmaların en aktif taraflarını oluşturmakta ve bölge ekonomisinin gelişimindeki rollerini sabit bir şekilde arttırmaktadırlar. T. Ojukyeva'ya göre, Orta Asya entegrasyonunun temelleri eşit haklar, karşılıklı çıkar ve serbest rekabet üzerine dayandığı ölçüde başarılı olacaktır¹⁷. Burada Orta Asya'nın entegrasyonu için stratejik yönler şöyle belirtilmektedir¹⁸.

1. Orta Asya devletlerinde işbölümü parametrelerinin optimizasyonu,
2. Milli ekonomilerde avantajların yararlı hale getirilmesi,
3. Her devletin ekonomisini ve entegrasyona katılımı rasyonalize etme,

4. Her devletin kendi spesifik karakterini muhafaza etmesi.

Şüphesiz, OAC ve Azerbaycan arasındaki bu tür daha yakın ilişkiler kurma çalışmaları Türkiye tarafından cesaretlendirilebilir, teşvik edilebilir ve yaygınlaştırılabilir. Türk Dünyası'nın birliği bölgenin tümünde istikrarı da arttıracaktır.

Bölgesel işbirliği hareketlerinde İran, Pakistan ve Türkiye ön sıralarda yer almakta ve beş Orta Asya cumhuriyeti ve Azerbaycan'ın üyeliği ile üçlü Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) genişletilmiş durumdadır. Bunun yanında İran, Hazar Denizi İşbirliği Bölgesi (CSC) ile Hazar'a sınırı olan devletlerle bir işbirliği anlaşması daha yapmıştır¹⁹. Aynı zamanda OAC ikili ticari seçeneklerini yaymak için çabalarını da arttırmaktadırlar. Bu bağlamda, Çin, Pakistan, Güney Kore, Japonya ve Hindistan ile birlikte, batılı ülkeler bölgede birer potansiyel ticaret ortaklarıdır²⁰.

Her ne kadar gelişmiş ekonomilerle olan karşılıklı ticaret ilişkileri modern teknoloji, know-how ve dış kaynaklı sermayenin bölgeye akımını arttıracaksa da, Orta Asya ve Azerbaycan ekonomilerinin daha fazla gelişimi, kendi aralarındaki bölgesel işbirliğini yeniden yapılandırma ve organize etmeye bağlı bir etken olacaktır. Halihazırdaki ortak su ve enerji ihtiyaçları böyle bir işbirliğinin alt yapısını hazırlamaktadır. Nitekim Boris Rumer de, Orta Asya'nın gelecekteki gelişiminin en kritik elemanlarından biri olarak suyu göstermektedir²¹.

Eski Sovyetler Birliği'nin çok değerli su kaynaklarını yanlış kullanması ve boşa harcaması, bir çok cumhuriyetin ekolojisine büyük etki yapmakla birlikte, geri dönüşümsüz bir şekilde yok olmasına da sebep olmuştur. Ayrıca, su kaynakları eşit dağılımlı değildir. Güney cumhuriyetler içerisinde sadece 1/4'lük alan kaplayan Tacikistan ve Kırgızistan'da su kaynaklarının 4/5'i bulunmaktadır. Sulama ve hidroelektrik güç jeneratörleri arasında su kullanımını açısından tezatlar vardır ve bunlar arasında karar vermek gereklidir. Nüfusun ve yeni endüstri yatırımlarının artması ile bölgede suyun değeri her geçen gün daha da artmaktadır.

Orta Asya Devletleri 19'uncu yüzyıldan bu yana, artan su ihtiyaçlarını karşılamak için Sibirya'daki ırmak sularının Orta Asya'ya dağılımı adındaki bir proje ile ilgilenmekte. Böyle bir projenin yeterliliği ve maliyeti Sovyetler Birliği döneminde yıllarca tartışılmış, aynı zamanda Rusya'daki milliyetçilik ve ekolojik etkilerin artması sonucu, bu fikre karşı itirazlar da artmıştı. Kaldı ki artık bugün Rusya'da, Sibirya ırmaklarından bu uzak ve bağımsız Müslüman cumhuriyetlere su dağıtımına izin çıkmasının ihtimali bile sözkonusu değildir²².

Peki bu durumda Orta Asya cumhuriyetleri, artan su ihtiyaçlarının ileride kendileri arasında bir krize dönüşmemesi için ne ya da neler yapabilirler? Herşeyden önce, Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın ekonomilerini entegre etmeleri ve bunun için de öncelikle ortak kaynak planlaması yapmaları gerekmektedir. Ayrıca, OAC'lerinin şu andaki en büyük gelir kaynaklarından biri olan pamuk üretimini azaltarak bu sayede suyu serbestleştirmeleri, kendilerini besleyecek tarım ürünleri üretimine başlamaları ve böylece çevresel ve ekonomik gelişimlerini düzeltmeleri gerekmektedir²³. Nitekim Özbekistan, pamuk üretiminin mono kültürüne, yıkıcı bağımlılığına son vermeye özellikle karar vermiştir. Bilindiği üzere, Çarlık günlerinden bu yana Özbek ekonomisinin odağı olan pamuk üretimi, diğer tarım ürünleri sahalarının yok edilmesi pahasına Sovyet döneminde de oldukça fazla arttırılmıştı.

Planlamacı zihniyetle (Sovyet Devlet planlama mentalitesi içerisinde) yetişen Orta Asya'lı liderler politik, sosyal ve ekonomik problemleri aynı anda çözecek bir gelişme paketi arzusundalar. James Baker'e göre OAC'lerindeki ekonomik öncelikler birleştirme özelliği yerine ayırıcı özellikler taşımaktadır²⁴. Bundan dolayı liderlerin planlamacı zihniyetten vazgeçmeleri gerekmektedir.

Ama herşeye rağmen, Orta Asya'lı liderlerin Rusya'ya tekrar iplerini vermek yerine, Rusya'ya karşı ekonomilerini güçlendirmek

amacıyla yollar araması ve bunun için de yeni ticari ortaklar edinme yoluna gitmesi, bölgesel istikrar ve kalkınma açısından oldukça önemli gelişmelerdir.

BİR MODEL OLARAK TÜRKİYE

Türkiye hakkında; "Türkiye gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında anahtar konumunda bir ülkedir"²⁵ cümlesi ile de ifade edilen ilginç bir yaklaşım vardır. Anahtar durumunda olmak, doğal olarak Türkiye'yi bir model durumuna getirmektedir. Nitekim Türkiye ilk bakışta, batılı Müslüman ve demokratik karakteri ve genişleyen bir pazar ekonomisine sahip olması nedeni ile Kafkasya ve Orta Asya'da kendilerine uygulayabilecekleri yeni modeller arayan beş Türk cumhuriyeti için doğal bir model olarak görünmektedir²⁶. Gerçekten de Türkiye Orta Asya'da kendini gösterme konusunda en inatçı ülke durumundadır. Nitekim, 1989'dan beri hükümetlerin dış politikalarının bir amacı da Kafkasya ve OAC ile ilişkileri geliştirmektir²⁷.

Şüphesiz Türkiye, sadece Pantürkist fikirlerin destekçileri ile sınırlı kalmayan bir övünme kaynağı olarak geniş Türk toplumunda öncü rolü oynama yolundadır. Soğuk savaşın bitimi ile ABD için stratejik önemi azalmış gibi görünen Türkiye'nin Orta Asya'daki potansiyel rolü, Washington'a Türkiye ile bağlarının devamının önemini hatırlatmaya hizmet etmektedir. ABD'nin bakış açısına göre OAC ile uzun vadeli ilişkilerde, ılımlı, demokratik ve serbest pazar politikaları ile Türkiye, OAC üzerinde etki uygulamada Müslüman Dünyası içerisinde yegane arzulanabilir, en mantıklı ülke konumundadır²⁸.

Bilindiği üzere OAC'nin bağımsızlıklarını tanıyan ve aktif işbirliği arzusunu ifade eden ilk ülke Türkiye'dir. 1991'in başında Cumhurbaşkanı Özal ile politik, ekonomik ve kültürel bağlar kurma müzakereleri başlamış ve Süleyman Demirel ile de devam etmiştir²⁹.

Mart 1991'de merhum Cumhurbaşkanı Özal Azerbaycan ve Kazakistan'a resmi ziyaretlerde bulundu. 1991 sonbaharında eski SSCB'nin Türk Cumhuriyetleri'nin devlet başkanlarına ev sahipliği yapmıştır³⁰. İlk başlarda bu cumhuriyetlerin liderleri, bölgede Türkiye'nin katılımını cesaretlendirmişlerdir. Nazarbayev'in Ankara'yı ziyareti sırasında Türkiye ile Kazakistan arasında karşılıklı ekonomik ve kültürel işbirliğine dair birçok anlaşma imzalanmıştır. Niyazov'a ise, Ankara ve Aşkabad arasındaki hava ve demiryolu bağlantılarının geliştirilmesi için finansal destek ve Türkmenistan'ın bankacılık sisteminin geliştirilmesi hususunda yardım vadlerinde bulunulmuştur. 1991 Aralık ayının ortalarında İslam Kerimov'da Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan benzer yardım vadleri almıştır.

OAC görüldüğü üzere ilk etapta Türkiye'yi SSCB'nin çökmesi ile birlikte meydana gelen boşluğu dolduracak bir ülke olarak tahmin etmektedirler. Ama diğer taraftan Özal, Ankara'yı ziyaret edenve Türkiye'yi Orta Asya'nın sabah yıldızı olarak ifade eden Akayev'i uyararak, "Size yardım etmemiz için bize yardım edin. Eğer Türkiye ile işbirliği yaparsanız, aydınlık dünyanın kapıları size açılacaktır. Fakat İran'ın çizgisine kayarsanız kendi kendinize zarar verirsiniz ve ülkenizi bir kaos içine sürüklersiniz" demiştir³¹. Yine Özal, gazetecilerle olan bir görüşmesinde kaygısını şöyle dile getiriyordu. "Bizim tarihi ve kültürel bağlarımız var. Onlar bizi bir model olarak istiyorlar. Ama bir şeyden kaygı duyuyorum. Bu durum çok fazla abartılıyor. Bu durum çok fazla iyimserlik ya da Türkiye aleyhinde bir geri tepkime yapabilir. Kendimizi hedef olarak göstermeyelim. İşler yapılmalı, sadece lafta kalmamalı"³²."

Türkiye ekonomik yapılanma, ticaret, teknik yardım, askeri eğitim, haberleşme, alfabe değişimi gibi konularda yardım teklifi ile bu ülkelere yaklaşmıştır. Türkiye, kendini OAC'nin en çok ihtiyacı olan ekonomik gelişmeye, batı desteğine ve modernleşmeye anahtar olacak, alternatif modern laik İslam devleti olarak ter-

cih edilebilecek bir model olarak görmekte ve Orta Asya'lı liderlerce de böyle kabul edilmektedir³³.

Şüphesiz Türkiye'nin laik yaklaşımı ve batıcılığı Marksizm altında yaşamış bu Cumhuriyetler için daha ilgi çekicidir. İran'ın dini fundemantalizmi, sınırlı yatırım kapasitesi ve Türk halklarına göreceliği, yakınlığı Tacikistan dışında bölgede daha üstün bir pozisyona sebebiyet vermektedir. Türkiye tarafından sunulan laik seçeneğe eğilim gösterilmesinin bir diğer önemli sebebi de bölgedeki Rus azınlığın mevcudiyetidir. Nitekim ERK'nin eski lideri Muhammed Salih de, "Biz Türk halkıyız ve Türkler asla fanatik olmadılar. Sanırım din politikaya karışmamalıdır ve tek olası model de Türkiye'dir. İran modeli kabul edilemez³⁴." demektedir.

Türkiye'nin ekonomik modelini uygulama eğiliminin, Orta Asya ve Kafkaslarda oldukça güçlü olduğu bir gerçektir. Türk Cumhuriyetleri, gaz, petrol, maden (Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan) ve pamukta (Özbekistan) Türkiye'den ortak çalışma projeleri talep etmekte. Türkiye Orta Asya'ya enerji ve ulaşım sektörleri ile ilgili bölgesel projeler de teklif etmiştir. Bölgedeki Türk girişimciler çoktan harekete geçmiş ve Orta Asya öğrencilerini ve teknik adamlarını Türkiye'de eğitmek için anlaşmalar imzalamıştır. Türkiye ayrıca 1.1 milyar ABD doları ticari kredi paketini ortaya koymaya söz vermiştir. Bu miktarın 600 milyonu buğday ve diğer gıda maddeleri için ayrılmıştır. 200 milyon doları inşaat projelerine ve aynı miktarı Türk tüketim maddelerinin bölgede satılmasına ve son 100 milyon doları da borç garantisi olarak ayrılmıştır. İran'ın aksine Türkiye OAC'leri liderlerince batıya bir köprü ve ekonomik ihtiyaçlarını destekleyecek bir ülke olarak görünmektedir³⁵. Bu durumda, Rüştü Saraçoğlu'nun ifadelerine göre Türkiye, ekonomik reformlarda ekonomik liderlik yapabilir³⁶. Nitekim, bu ülkelerde çalışan bazı Türk şirketleri (Pet Holding ve Tekser gibi) iş hukuku, bankacılık ve sigortacılık gibi konularda düzenledikleri kurslarla buradaki iş adamlarını eğitmektedirler.

Başlangıçta OAC'nde en önemli beklentilerin kültürel ve ekonomik işbirliği olduğu belirtilmekteydi. Ama bunun yanında askeri işbirliği de bazı ülkeler tarafından talep edilmektedir. Genel Kurmay uzmanları askeri işbirliğinde eğitim alanına dikkat çekmekteydiler. Çünkü Türkiye'de yetişecek bu uzmanlar Türkiye'ye politik olarak yakın olacak ve bu da Türkiye'nin yararına olacaktır³⁷.

SONUÇ

Çalışmamızda da bir kez daha görüldüğü üzere, iki kutuplu sistemin çökmesinden sonra, bölgesel entegrasyon hareketleri büyük bir ivme kazanmıştır. Türkiye'nin ve bağımsız Türk cumhuriyetlerinin entegrasyon hususundaki olumlu yaklaşımlarına rağmen, olası bir entegrasyon için oldukça önemli engeller mevcuttur.

Bugün, eski Sovyet Orta Asya'sının halklarının her birinde, sosyo politik ve sosyo ekonomik sebeplerden kaynaklanan pek çok problemler vardır. Reform programları, hızlı ya da yavaş nasıl olursa olsun sonuçta bu toplumların yapısını etkilemekte, çeşitli çıkar gruplarının ayrıcalıklı statülerini bozmaktadır. Kazak ve Kırgız liderleri hızlı ekonomik yapı değişimini tercih ederken, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan daha uzun süreli ve tedrici bir ekonomik geçişi tercih etmişlerdir. İkincilerin seçiminde, bu politikaların sosyal değişimleri ve halk direncini azaltacağı hesabı etkin olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından bugüne 15 cumhuriyette merkezi planlı ekonomiden pazar ekonomisine dayalı sisteme geçişte özelleştirme hareketlerine büyük önem verilmektedir. Bilindiği üzere, önceki Sovyet hukuk sistemi modern pazar ekonomisine geçiş için uygun değildi. Devletin sahip olduğu girişimlerden özel sektöre geçiş amacıyla olan özelleştirme programları tasarlanmış,

uyarlanmış ve uygulamalar çeşitli aşamalardadır. Litvanya, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya Federasyonu'nda milli özelleştirme programları yürürlüğe girdiği halde, diğerleri bu hususta geride kalmıştır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan 6 binden, Kırgızistan ise bin sekizyüzden fazla birimi özelleştirmiştir. Eğer ekonomik şartlar kötüleşirse ve hükümet politikalarına güven sarsılırsa, veya Rus emperyalizminin çirkin yüzüyle tekrar karşı karşıya gelirse, fundamentalizm etkisini OAC'nde ve Azerbaycan'da gösterebilir. Akayev, "Eğer Kırgızistan'da ekonomik refaha ulaşırsak, Pan-Türkizm ya da fundamentalizm gibi bir tehlike olmayacaktır"³⁹ demek suretiyle bu gerçeği dile getirmektedir. Nitekim, SSCB'nin dağılması sonrası bu ülkelerde şimdilik geleneksel nitelikte olan İslami bir yeniden dirilişe şahit olunulmakta ve bu ülkelerde güçlü bir Pan-Türkist ya da Pan-Turanist ve fundamentalist hareketlerin olmadığı ve bu tür korkuların yersiz olduğu da görülmektedir.

Cumhuriyetlerarası ticaret ve ekonomik ilişkiler açısından meseleye baktığımızda, karşımıza Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin bir an önce ortak işbirlikleriyle dünya pazarlarında yerlerini almaları gerektiğini görmekteyiz. Transformasyon uzun vadede, üretimin olması ve karşılıklı bağların rasyonalize edilmesiyle önceden belirlenmiş olduğu için kaçınılmazdır. Yapılması gereken temel şey, bölgede cumhuriyetlerarası ve bölgelerarası ekonomik bağlar oluşturmak ve oluşturulan bu bağları güçlendirmektir. Bu durumda Türkiye, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında anahtar bir ülke olması, ekonomi politikaları (özellikle serbest piyasa ekonomisi), demokratikleşme ve endüstriyel gelişmeler gibi önemli sayılabilecek deneyimlere sahip olması itibarıyla, bu ülkelere bir model teşkil edebilir.

Orta Asya devletleri ve Azerbaycan, politik ve ekonomik nedenlerden dolayı, başta Türkiye olmak üzere, İran, Pakistan, Hindistan, ABD, Çin, Japonya ve Avrupa ülkeleri ile bağlarını geliştirmeye hazırdırlar. Bu ülkeler de, Orta Asya'daki yeni oluşumda

mevcudiyetlerini ortaya koymak istemektedirler. Bu ülkelerin farklı bilgileri ve yaklaşımları yeni bir rekabet ortamı meydana getirmiştir. Rusya'dan sonra İran, Basra Körfezi dolayısıyla ve yine Türkiye ve Batıya bağlantı olanağı sunması nedeniyle jeopolitik açıdan önemli tek ülkedir. Yine dış ülkelerin buralarda etkinlik kazanmasında ekonomik, sosyo-kültürel ve dini faktörler de oldukça önemli roller oynamaktadır.

Bütün verileri değerlendirdiğimizde muhtemel bir entegrasyon için karşımıza şu engellerin çıktığını görmekteyiz.

- Cumhuriyetlerdeki ekonomik ve demokratik gelişmişlik seviyeleri farklıdır,
- Sektörler itibarıyla yeniden yapılanmaya ihtiyaçları vardır,
- Yatırımlar açısından nakit problemleri bulunmaktadır,
- Eğitim sistemleri oldukça zayıftır, geçiş sürecinde eğitim-öğretim ekonomik sıkıntılardan dolayı, büyük ölçüde aksaklığa uğramaktadır ve tam anlamıyla bir eğitim reformuna gidilmemiştir,
- Bu ülkelere dışarıya oldukça önemli sayıda beyin göçü olmaktadır,
- Eski elit ve yönetici kesim halen yönetim, bürokrasi vb. temel yerlerdeki güçlerini korumaktadırlar,
- Ekonomik krizler karşısında sistematik değişiklikler yapma eğilimi güçlüdür,
- Yüksek seviyede bir işsizlik oranı vardır. Sosyal ayrımcılığın güçlenmesi, zengin-fakir gibi aktif bir kutuplaşma süreci ve de sosyal gerilim için potansiyel bir tehdit taşıyan toplum kesimlerine ayrıcalıkların tanınması gerilimi daha da arttırmaktadır,
- Devlet yönetim yapılarında ve yönetim zihniyetinde bağımsızlık sonrası pek az değişikliklerin olması,
- Bölgesel ve mahalli seviyelerde önemli reformların yokluğu,

- SSCB dönemine olan (geriye) özlem,
- Bölgesel işbirliği için Türkiye'nin motor güç olarak yeterli finansman gücüne sahip olmaması.

Yukarıda da görüldüğü gibi Türkiye ile OAC ve Azerbaycan arasında olası bir entegrasyon için önemli engeller vardır.

Türkiye'nin istenen ölçüde bir ekonomik gücünün olmaması ve vaadettiği bazı sözleri yerine getirememesi, kendisine karşı olan güveni sarsmaya başlamış ve OAC'ni ve Azerbaycan'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. Pek tabii ki Türkiye, lider olma sorumluluğunu üstlenecek ve yükümlülüklerini mümkün mertebe yerine getirmeye çalışacaktır. Nitekim, bu ülkelerle olan işbirliği de her geçen gün artmaktadır. Türkiye buradaki etkinliğini sürdürebilmek için kendisine bazı ortaklar bulabilir. Bu, tek bir güce bağlanmak anlamına gelmemektedir. Bilakis, Türkiye'nin klasik güc-dengesesi politikasıyla bölgedeki etkinliğini ve hareket kabiliyetini arttırmasıdır.

Bunun da ötesinde Türkiye, devlet ve özel sektör arası ekonomik işbirliğini ekonomik ve ticari alanlarda gerçekleştirmek için birlikte hareket etmeli ve de geniş ekonomik potansiyeli değerlendirebilecek dış ve iç organizasyonları bir araya toplamalıdır. Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasında kültür birliği, ekonomik ve ticari işbirliklerinin yanısıra, Türkiye bu ülkelere liberal ve piyasa ekonomisi zihniyetini kazandırma yolundaki çalışmalarını daha da hızlandırmalı ve somut çalışmalar ortaya koymalıdır. Bu devletlerin dünya politikasına entegrasyonu açısından da Türkiye sorumludur.

Son olarak, Rusya'da totalitarizme geri dönülmemesi ve bu cumhuriyet halklarının özgürlük içinde yaşamlarını devam ettirebilmeleri için, Rusya'daki demokratik hareketler desteklenmeli ve ayrıca bu yeni bağımsızlığını kazanmış devletler de güçlendirilmelidir. Sosyal, ekonomik, politik ve kültürel yapılanmalar kendi kaynakları temellerine dayandırılmalıdır. Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler kendi mantığı ve gerekliliği içerisin-

de tutulmalı ve bütün bunlar için münasip politikalar uygulanmalıdır. Örneğin bugünlerde, Türkiye onların en çok ihtiyacını duyduğu ve bağımsız olarak yaşamak için arzuladıkları ahlaki değerler, din ve laiklik mevzuları üzerinde ağırlığını koymalıdır. Şüphesiz ekonomik ilişkilere kültürel destek, sürekli ve sağlıklı ilişkiler için gereklidir. Bu durumda Türkiye'nin bu çeşit ihtiyaç ve beklentileri desteklemesi ve sağlaması çok önemlidir. Bunun için Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu ülkelerdeki özel sektöre ait her türlü girişimi desteklemesi ve özellikle eğitim alanında kolej, üniversite, dil ve bilgisayar merkezlerinin sayısının arttırılması hususunda daha aktif davranması gerekmektedir. Ayrıca, bu ülkelerde küçük parçalar halinde bulunan yatırım ve sermayenin birleştirilmesine, buradan oraya olan yatırımların belli bir merkezden koordine edilerek yönlendirilmesine ve yatırımcılara devlet desteğinin sağlanmasına gayret gösterilmesi gerekmektedir.

Bu ülkeler arasında, İslam ülkelerinin entegrasyon hareketlerinde de görüldüğü üzere, entegrasyon açısından potansiyel bir tehlike olarak bu ülkeler arasında ulus - devlet kavramının en temel ve en önemli engel olduğunu iddia edebiliriz. Nitekim, Avrupa ülkeleri ve ABD kendi bölgelerinde bir entegrasyon sürecinde olmalarına rağmen, Türk cumhuriyetlerini ulus-devlet sistemine doğru özellikle yönlendirmektedirler³⁹. Bu durumda Türkiye'nin, bu ülkeleri özellikle etnik milliyetçilik ve ulus-devlet sisteminin keskin taraflarının tehlikeleri hususunda, yani cumhuriyetler arası çatışmalara ve hatta cumhuriyetlerin kendi sınırları içerisindeki muhtemel bölünme ve çatışmalara karşı uyarması gerekmektedir.

Yine Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleri 21'inci yüzyılın yeni uluslararası sistemi içerisinde güçlü, etkili olmayı ve izole edilmemeyi istiyorlarsa, bu cumhuriyetlerde laik-islam temelli bir birlik atmosferinin Türkiye'nin öncülüğünde kurulması gerekmektedir ve bu Türkiye'nin temel politikası olmalıdır. Akabinde ise, haliyle iktisadi ve siyasi ilişkiler ilerleyecek, gelişecek ve birbirini etkileyecektir.

DİPNOTLAR

1. Hıdır Göktaş, *Soğuk Savaşın Sıcak Barışa* (İstanbul, Alan Yayıncılık, 1994), s. 40. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak şu kaynaklara da başvurulabilir: Zbigniew Brzezinski, *Kontrollden Çıkış Dünya: Yirmibirinci Yüzyılın Arifesinde Dünya Çapında Karmaşa*, çev. Haluk Menemencioglu (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994), ss. 169-173., Link Werner, *The East-West Conflict: The Organization of International Relations in the Twentieth Century* (New York: St. Martin's Press, 1986).
2. Ahmet Davutoğlu, "Uluslararası İlişkiler Labirenti ve Bloklaşmalar", *Aksiyon*, no.12 (25 Şubat - 3 Mart 1995, s. 21.
3. Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, (Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993), s. 164.
4. Daha detaylı bilgi için bkz., Emin Ertürk, ibid., ss., 150-177.
5. Ahmet Davutoğlu, "Uluslararası İlişkiler Labirenti ve Bloklaşmalar", *Aksiyon*, no. 12 (25 Şubat - 3 Mart 1995), s. 21. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak şu kaynaklara da başvurulabilir: Gavin Boyd, *Structuring International Economic Cooperation* (New York: St. Martin's Press, 1991), ss. 24-43., ve H.K. Jacobson ve S. Sıdjanski, *The Emerging International Economic Order: Dynamics, Processes, Constraints, and Opportunities* (Beverly Hills: Sage Publications, 1982).
6. Ishiyama Yoshihide, "Regional Routes to a New World Order", *Japan Echo*, vol. 14 (Spring, 1992) s. 17.
7. Ali Bulaç, "Yeni Dünya Düzeni ve Sorunlar", *Panel*, no. 41-42. (Ağustos - Eylül 1992) s. 14.
8. Emin Ertürk, op. cit., s. 166.
9. Graham Fuller, "Turkey Faces East: New Orientations towards the Middle East and the old Soviet Union", *RAND*, R-4232-AF/A.
10. Bu ülkelerin bağımsızlıkları sonrası hemen tanınması, hariceyimizin bu ülkelere diplomatik atak başlatması ve birer birer diplomatik temsilciliklerin açılması bunun bir kanıtıdır.
11. *Türkiye*, 9 Nisan 1992.
12. *Kyrgyzstan Chronicle*, October 25-31, 1991, ss. 2-3.
13. Martha Brill Olcott, "Central Asia's Post Empire Politics", *Orbis*, vol. 16, no. 2, (Spring, 1992) s. 253.

14. Bu konuyla ilgili detaylı bir bilgiye sahip olmak isteyen okuyucular şu kaynağa başvurabilirler. Boris Komorov, *The Destruction of Nature in the Soviet Union* (London: Pluto Press, 1980).
15. Nesrin Sungur, "Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Zorlukları", (ed. Büşra Eranlı Behar), *Bağımsızlığın İlk Yılları*, (Ankara, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), ss. 223-224.
16. Ibid.
17. T. Ojukeyeva, *Kyrgyzstan Chronicle*, Bishkek, Jan. 10-16 1996. s. 4
18. Ibid.
19. Bu işbirliği örgütü Kazakistan, Rusya, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında Şubat 1992'de kurulmuştur. İşbirliği bölgesinin kurulmasından sonra ECO kan kaybetmeye başlamıştır. İran, Batıda olumlu imajlara sahip buhunan Kazakistan ve Rusya'yı dahil ettiği bu organizasyonu sembolik bir oluşum halinden kurtarıp, etkili bir ekonomik birliğe dönüştürme mücadelesini vermektedir. Bu konuyla ilgili daha fazla detaylı bilgi için bkz.: Suzanne Goldenberg, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post Soviet Order* (New Jersey, Zed Books, 1994), s. 58.
20. Ibid., s. 49.
21. Boris Rumer, *Soviet Central Asia* (Boston, Unwin Hyman, 1989), ss. 77-79.
22. Ibid.
23. James Rupert, "Dateline Tashkent: Post -Soviet Central Asia", *Foreign Policy*, no. 87 (Summer, 1992), s. 185.
24. *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1991.
25. *Sabah*, 24 Kasım 1993, s. 25.
26. Graham E. Fuller, *Central Asia: The New Geopolitics* (Santa Monica: Rand, 1992), ss. 6-7.
27. M.B. Olcott, op. cit., s. 265.
28. Rajan Menon ve Henri J. Barkey, "Transformation of Central Asia: Implications for Regional and International Security" *Survival*, vol. 34, no. 4 (Winter, 1992-93), s. 77.
29. M. Haghayeghi, "Islamic Revival in the Central Asian Republics", *Central Asian Survey*, vol. 13., n. 2 (1994), s. 260.
30. *Milliyet*, 14 Kasım 1991.

31. Raphael Israeli, "Return to the Source: The Republics of Central Asia and the Middle East" *Central Asian Survey*, vol. 13, no.1 (1994), s. 24.
32. Hugh Pope, "Turkey, the US and Central Asia" *Middle East International*, February 21, 1992, s. 13.
33. Stephan Blank, "Russia, the Gulf and Central Asia in a New Middle East", *Central Asian Survey*, vol. 13, no. 2 (1994), s. 273.
34. *US News and World Report* (1991), s. 66.
35. R. Mennun ve H.J. Barkey, op. cit., s. 77.
36. Ibid.
37. Ibid.
38. *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1991.
39. Ali Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, (İstanbul, İz Yayıncılık, 1995), ss. 127-162.

(Makalenin Alındığı Tarih : Eylül 1999)

ARAL GÖLÜ ÇEVRE FELAKETİ VE ORTA ASYA

Salih YILMAZ*

GİRİŞ

Orta Asya'da çevre konusunda şu andaki hassasiyetin esas nedeni, çevre problemlerinin duyarsız kalınamaz boyutlara ulaşmış olmasıdır. Aral Gölü'nün kurumasıyla en ilgisiz insanların dahi fark edebileceği düzeye ulaşan kirlenme aydınların ve halkın ilgisini kaçınılmaz bir şekilde çevre sorunlarına yoğunlaştırmıştır. Bu makalenin birinci bölümünde Aral Gölü'nün kuruma noktasına gelmesinin sebepleri, ikinci bölümünde Aral Gölü çevre felaketinin Orta Asya sosyal hayatında meydana getirdiği değişiklikler ve son bölümde ise Aral Gölü'nün kurtarılması için yapılan çalışmalar ile uluslararası platformda Aral'a verilen önem anlatılmaktadır.

Aral ölüp giderken,
Hiçbir kimse çıkıp ah demez,
Ölüp giden vatan bu
Ölüp giden su değil.

Türkistanlı şair Mahkam Rahman'ın bu mısraları Aral Gölü çev-

* Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi

re felaketinin yalnızca bir su sorunu olmadığını çok açık bir şekilde ifade etmektedir.

Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan arasındadır. Hazar, Superior-Michigan-Huron (Amerika) ve Victoria (Afrika) göllerinden sonra dünyadaki en büyük dördüncü göldür. Bu gölü besleyen Amu Derya (Ceyhun) ve Sır Derya (Seyhun) nehir sularının % 90 oranında sulama amacıyla kullanılmaya başlanmasıyla göle dökülen akarsular hemen hemen yok denebilecek düzeye inince Aral Gölü ortadan kaybolmaya başlamıştır. Göldeki su seviyesi 1996 yılı itibariyle onaltı metre düşmüştür. Bu duruma paralel olarak göl alanı 68.000 km²'den 37.000 km²'ye inmiştir.

Aral Gölü havzası 690.000 km²'nin biraz üzerindedir. Bu havzada kısmen veya tamamen Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan gibi ülkeler yer almaktadır. Bu su havzasında Seyhun ve Ceyhun gibi Asya'nın iki büyük nehri bulunmaktadır. Her iki nehir, dağlara düşen karların erimesi sonucu oluşan sular ile yağışlardan beslenmektedir. Ceyhun Nehri esas itibariyle Tacikistan, Seyhun Nehri ise Kırgızistan'dan kaynaklanmakta Tacikistan ve Özbekistan'dan yol alıp Aral Gölü'ne dökülmektedir. Aral Gölü havzasında 1996 yılı tahminlerine göre yaklaşık kırk milyon insan yaşamaktadır(1).

Sulama, tarımla uğraşan Orta Asya devletlerinde sosyo-ekonomik gelişmenin en temel unsurlarından biridir. Günümüzde bu bölgede geniş çaplı sulama ve ıslah çalışmaları neticesinde pamuk-pirinç ve diğer tarım ürünleri yetiştirilmekte ve çok iyi rekoller alınmaktadır. Elbette bu durum halkın gıda ihtiyacını karşıladığı gibi hammadde ihtiyacına da yeterince cevap vermektedir. Ancak yerüstü ve yeraltı stoklarını gelişi güzel ve hatta hor bir şekilde kullanmak ve sadece pamukçuluğa önem vermek, Aral Gölü havzasındaki sulama problemlerini endişe verici bir noktaya getirmiştir(2).

Orta Asya'da pamuğun çok özel bir yeri vardır. Pamuk, Türk Dünyası'nın büyük zenginliklerinden olduğu gibi, yanlış ekolojik

şartlar sözkonusu olduğu hallerde çevre felaketine de yol açacak konuma gelmektedir. Orta Asya'da pamuk tarımının en geniş alan kapladığı bölge Özbekistan'dır. Özbekistan'da 1994 yılında ekilen alanların %37.3'ü endüstri bitkilerine %35.7'si tahıllara, %21'i yem bitkilerine ve %6'sı sebze ve bostan üretimine ayrılmıştır. Ülke, 1.7 milyon hektar alanda ürettiği 4.2 milyon ton kütlü pamuk üretimi ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nda birinci sırada yer almaktadır (3). Yani eski Sovyetler Birliği dahilindeki pamuk ekim alanlarının %65'i Özbekistan'dadır. Bu oran Türkmenistan'da %9.5, Tacikistan'da %8.2, Kazakistan'da %5.5, Kırgızistan'da %3.6'dır (4). Bu durum Orta Asya'yı pamuk tarımının esaretine bırakmıştır.

ARAL GÖLÜ ÇEVRE FELAKETİNİN SEBEPLERİ

Dünyadaki en büyük çevre felaketlerinden birini oluşturan Aral Gölü Sovyet döneminin yanlış ekonomik politikalarının bir neticesidir. Aral Gölü'nün yüzölçümünün ikibin yılında 35.000 km²'den az olacağı tahmin edilmektedir. 1987'den sonra suyun azalması neticesinde Aral, büyük göl ve küçük göl olmak üzere ikiye bölünmüştür. Maloye Gölü de ayrı bir göl olarak ortaya çıkmıştır. Aral Gölü'nün kurumasının esas sebebini Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin sularının göle varmadan önce, aşırı derecede tüketilmesidir. Ceyhun Nehri sularının büyük miktarının Türkmen kanalına sevki, aynı zamanda bölgedeki pamuk üretimi için suni sulama kanallarına yollanması, ekili alanların devamlı genişletilmesi Ceyhun ve Seyhun nehirleri sularını Aral Gölü'ne ulaşamaz duruma getirmiştir. Bu arada topraktan fazla ürün almak maksadıyla anormal bir şekilde suni gübre ve kimyevi maddelerin kullanılması neticesinde, toprak ve su, sağlığa zararlı olacak şekilde zehirlenmiştir (5). Bu zehirlenme ve kirlenme önüne geçilmesi zor sonuçlar doğurmuştur ve Aral Gölü'nü kuruma noktasına getirmiştir. Aşağıdaki tablo bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir.

Aral Gölü'nün Genel Durumu

Aral Gölü	1961	1985	2000 Yılı Tahmini
Su Yüzölçümü (km ²)	66.000	46.000	35.000
Boy (km)	492	360	330
Eni (km)	290	210	195
Sahil Şeridi (km)	3000	1.150	1.000
Ortalama Derinlik (m)	16	12	—
Maksimum Derinlik (m)	69	58	52
Yıllık Buharlaşma (km ³)	60	40	30
Tuzlanma Oranı (g/lt)	11.28	20	40

Kaynak: Geologia Aral's Koga Morya, Taşkent 1987

Tabloya göre Aral Gölü ikibin yılından itibaren yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu yok olma insanları da kapsamaktadır. Aral Gölü yüzeyindeki su seviyesinin azalmasıyla, gölün eski yatağında, yumuşak kumlar ve tuzlar ortaya çıkmış, yılda yaklaşık yüz milyon ton tuz, rüzgarların da etkisiyle toz halinde çevreye saçılmaya başlamıştır (6). Tuzlanma oranındaki artış, Türkmenistan'da %80, Kazakistan'da %60-70, Özbekistan'da %60, Kırgızistan'da %40, Tacikistan'da %35 olarak ölçülmüştür (7). Ayrıca sulanan alanlardaki tuzlanmanın Özbekistan'da %30, Türkmenistan'da %40, Kazakistan'da %33 ve Kırgızistan'da %20'lik bir verim kaybına neden olduğu da tesbit edilmiştir. Etrafa dağılan bu kumlar günümüzde 200.000 km²'den fazla ziraat toprağını kaplamıştır. Göl etrafında 10 milyon ton miktarında tuz alanı meydana gelmiştir. Ortalama bunların günde 700 kg'ı ziraat alanlarına düşmektedir (8). Aral Gölü havzasındaki iklim de değişmiştir. Çevrede ortalama kış sıcaklığı 2°C artmıştır. Aral Gölü, çevresindeki Kızıl Kum ve Karakum çöllerinin iklimini artık dengeleyemediğinden kışlar daha uzun, daha soğuk ve daha kuru, yazlar da fevkalade sıcak ve kuru geçmektedir. Böylelikle çevre üzerindeki tahribat büyümekte, bu tahribat Aral ve yakın çevresinden uzaklardaki alanlara doğru yayılmaktadır (9).

Karakalpakistan'da günümüzde suların çekilmiş bulunduğu Aral Gölü alanı bir tuz gölüne dönüşmüştür. Buradan kalkan kum ve tuz bulutları, çevredeki tarım alanlarına her yıl hektar başına hemen hemen yarım ton kum ve tuz yağdırmaktadır (10). Yakın bir zamanda bu sorunun önüne geçilmezse, tamamiyle afet bölgesi ilan edilen Karakalpakistan çöller ülkesine dönüşecektir.

Aral Gölü'nün durumu dünyanın dördüncü büyük iç denizlerinden bir tanesinin ölümü olsa dahi bazı hususlar gözardı edilemez. Denizin ölmesi yanında insanlar, bir kısım hayvanlar ve bitki dünyası da yok olmaktadır. Bu yıkımın sorumluluğu, daha fazla pirinç-pamuk yetiştirmek isteyen mahalli yöneticilere düşmektedir. Onlar, kendi emirlerini yerine getirmeyenleri partiden uzak tutup hapse atmakla göz dağı vermeyi, emir ve kararlarıyla onları korkutmayı daha kolay bir yol olarak benimsemişlerdir. Suçlulara yardım edenler, üst makamların baskı ve tehditlerine sabırla itaat eden, doğruyu bilmeyen basit kooperatifçi ve köylülerdir. Ancak son zamanlarda milyonlarca ton pamuk elde eden bu insanlar Aral Gölü'nün de yok olduğunu fark etmişlerdir. Lenin'den Brejnev'e kadar hepsi yıllardır pamuk yetiştirilmesini desteklemişlerdir. Pamuk tarımını teşvik etmek için de bazı sözler kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdir.

Örneğin: "Pamuk yetiştirmeyi beceremiyenler hapisanede yatmayı becersinler bari..." gibi (11).

SSCB döneminde komünist sistemin Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yaptığı en büyük kötülük, bu toplumları inisiyatif almaktan uzaklaştırmış, rahat toplumlar haline getirmiş olmasıdır; ekmek elden, su gölden. Toplumları kendilerine, kendi ülkelerine karşı sorumsuz hale getirmiştir. Yukarıda belirttiğim örnekler bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir.

1965-1985 yılları arasında tarıma açılan ikibuçuk milyon hektar arazi sadece pamuk tarımı için kullanılmıştır. 1965 yılına kadar Orta Asya'da bulunan dörtbuçuk milyon hektar arazinin sulanması 50-54 km³ su ile sağlanırken (hektar için 10.000 m³), yeni elde

edilen ikibuçuk milyon hektar için 30 km³ değil 60 km³ su gerekmektedir. Bu da yeni her bir hektara su, kimyasal gübre, pestisidenin (böcekleri öldürücü ilaçlar) iki katı demektir (12). Bu artış beraberinde felaketin artacağını da müjdelemektedir.

Özbekistan'da pamuk, ekili arazinin %75-80'ini kaplamıştır. Bu gerçekten de çok yüksek bir orandır. Dünyanın hiçbir ülkesinde bir bitkinin ekim alanı bu kadar yüksek değildir. Ayrıca buralarda halkın ziraat tecrübesi olmadığından, toprağın sürekli ekilmesi işlemi ortaya çıkmış ve toprak bir süre sonra kullanılamaz hale gelmiştir. Bu topraklarda başka bitkilerden verim almak için uzun zaman beklemek gerecektir.

Orta Asya'da sulanan topraklardaki humusun %40'ı kaybolmuştur. Böylece pamuk ve diğer ürünlerin verimi de düşmüştür. Toprakların verimini arttırmak için ise su, kimyasal gübre ve pestisideleri kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu kullanıma izin veren yönetim sadece kendi ülkelerine değil dünyaya da zarar vermeye başlamıştır (13). Sonuç bellidir. Aral ölmüş ve Orta Asya'nın birçok yerinde çevre sıkıntıları ön plana çıkmıştır.

Pamuğa verilen önemden dolayı Orta Asya'nın değişik yerlerinde su toplamak, depo yapmak ve su dağıtmak için yeni kanallar ve borular döşenmiştir. Bu kanalların çoğu ikiyüzbin kilometre olduğu halde, içinde su arıtıcı makineler bulunmamaktadır. Bu proje için yaklaşık doksan milyon rouble harcanmıştır. Ama yine su yetmeyince bu sefer Su Ekonomisi Bakanlığı daha fazla para harcayarak verimi arttırmaya çalışmıştır. Bunun sebebi de "Amerika ekonomisi düzeyine çıkmak hatta onu geçmek" sloganıdır. Sonuçta pamuk üretimi yılda 8-9 milyon tona ulaşmıştır. Ancak niçin bu kadar çok pamuk üretildiği bilinmemektedir. Çünkü bu kadar üretim için fabrikalar yetersizdir. Korkunç ve basit ihtiraslar sonucu Aral Gölü kolay bir şekilde yokolmuştur (14). Şu anda göl 400-430 km³ suya sahiptir.

1970'li yılların başından itibaren ırmaklardan alınan su miktarı pamuk üretimiyle doğru orantılı olarak artmıştır. 1970'li yılların

ortalarında Ceyhun göle ulaşamıyorken, Seyhun ise sadece yılda 5-8 km³ su getirebilmiştir. Aral Gölü çok hızlı bir şekilde yok olmaktadır. Çünkü gölün yıllık buharlaşma hızı 36-40 km³'dür. Bu felaket belki telafi edilebilir, daha doğrusu edilmelidir. Dünya tarihinde buna benzer bir felaket olayı daha vardır. Aşırı şekilde kirlenen Erie Gölü (ABD ile Kanada arasında) ekolojik temizliğini kırkiki milyon dolar gibi bir masrafla yeniden elde etmiştir (15).

Son yıllarda Aral Gölü'nün derinliği onaltı metre azalırken kıyısı da 60-80 km içeriye doğru çekilmiştir. Eskiden göl kıyısı olan üçmilyon kilometrekarelik bir alan, Aral-Kum isimli bir çöle dönüşmüştür. Bu çöl tamamen tuz bulutlarıyla kaplanmıştır ve rüzgarın da etkisiyle kumlar etrafa yayılmaktadır. Öyle ki kilometrelerce uzakta, Aral Gölü'nün çok küçük bir kısmı zorlukla görülmekte ve bir çok tekne ve gemi göl yerine tuzların ve kumların üzerinde oturmaktadır. Ayrıca felaket öncesinde gölde yetmişbin ton balık avlanırken bugün miktar ikibin tona kadar düşmüştür. Daha önceleri iki balık kombinasyonu, on suni balıkçılık, onsekiz balıkçılıkla ilgili kolhoz tarafından balıkçılık yapılırken ve bu balıklar Moynak'ta bulunan fabrikada konserve haline getirilerek bütün Sovyetlere dağıtılırken, bugün bu fabrika ihtiyacının çoğunu Baltık ülkelerinden karşılamaktadır (16). Fakat bu bağın ne kadar süreceği bilinmemektedir.

Orta Asya'da Aral Gölü'nün kurumasıyla meydana gelen ekolojik dengenin bozulmasıyla ortaya çıkan sonuçlarla Türkiye'nin de karşı karşıya gelmesi içten bile değildir. Konya, Aksaray, Ankara illerinin sınırları içinde bulunan Dünya'nın ikinci büyük tuz gölü konumundaki Tuz Gölü'nün iki binli yılların ilk yarısında yok olacağı bildirilmektedir. Ekolojik dengenin giderek bozulması sonucu Tuz Gölü'nün can çekişir hale geldiğini belirten Konya Çevre İl Müdürü Mehmet Bilgiç, Türkiye'nin tuz ihtiyacının % 65'ini karşılayan gölde, tuz konsantrasyonunun % 98'den % 78'lere kadar düştüğünü söylemektedir (17). Yakın bir zamana kadar gözle görülebilir tedbirler alınmazsa Tuz Gölü'nün çevreye vereceği zarar Aral Gölü'nden daha fazla olacaktır. Çünkü Tuz Gö-

l 'n n kurumasıyla ortaya çıkan tuz ve kumlar rüzgarın da etki-
siyle Konya, Aksaray ovalarını kullanım dışı bırakabilecektir.

ARAL GÖLÜ ÇEVRE FELAKETİNİN ORTA ASYA SOSYAL HAYATINDA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

3/5'  çöl ya da yarı çöl olan Özbekistan'da tarım yapılan ara-
zinin hemen tümünün sulanması gerekmektedir. 1960'larda pro-
jesi hazırlanan ancak 1980 yılında yüksek maliyet nedeniyle Mos-
kova'nın çalışmalarını durdurduğu Sibirya'dan Aral Gölü'ne su
nakli planları Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tamamen
iptal edilmiştir. Yine yakın zamanlara kadar Moskova'daki Su Ba-
kanlığı, Orta Asya'daki her Cumhuriyet'te kullanılabilir durumda-
ki sudan pay tahsis etmekte, ancak suyun belirli bir miktarını Aral
Gölü'ne bırakılmasını şart koşmaktaydı. Sovyetlerin yıkılmasıyla
bu proje de askıya alınmıştır. Suyun kaynak tarafındaki ovalarda
yaşayan çiftçiler, kendi yaşam tarzlarını muhafaza edebilme endi-
şesiyle daha fazla su almaktadır. Bunun anlamı da suyun aşağı ta-
rafında, Özbekistan'daki çiftçilere daha az su kalması demektir
(18). Eski bir  zbek deyiimiyle "Hayat ancak suyun olduğu yerde
vardır" fakat Özbekistan'daki hayat suyun azalmasıyla sıkıntılı
günler geçirmektedir.

Irmaklar ve g ller, sanayi atıkları ve arıtılmamış kanalizasyon
atıkları ile tarım alanlarından gelen gübre sızıntıları ile kirlenmek-
tedir. 1988 yılında Sovyetler Birliği'nde ülke çapında alınan  r-
nekler üzerinde yapılan incelemeler içme sularının % 18'inin sağ-
lık standartlarına uygun olmadığını ortaya koymuştur. Sovyetler
Birliği'nde sayıca altıbini bulan resmi dalga işlemlerinin hemen
hemen yarısı sağlık kurallarına aykırı yönler içermektedir. Türk-
menistan ve Özbekistan'da bulunan atık dalga alanlarının 3/4' 
bu özelliktedir (19). Bu gibi sorunlar Orta Asya toplumlarını da-
ha da içinden çıkılmaz bir duruma getirmiştir.

Aral Gölü'nün kuruması,  vrenin zehirli   llerle kaplanması
ve kumların rüzgar sayesinde bir yerden diğer bir yere taşınması
bölge halkında çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuş-
tur. Bölgede aneminin çok yaygın olduğu, bilhassa kadınların
%80'inin bu hastalığa yakalandığı bilinmektedir. Verem'de eskiye
nazaran 2/3 oranında artmış durumdadır. Taşauz, Nukus gibi b -
y k yerleşim merkezlerinde de suyun kirli olmasının (suni gübre
ve kimyevi madde atıklarının suya karışmasıyla) sebep olduğu  e-
şitli hastalıklar vardır. Taşauz da halkın tahminen % 70'i çeşitli i 
hastalıklara yakalanmış bulunmaktadır. Hepatit (sarılık) ve malar-
ya (sıtma) yaygındır. Halkın direncinin az olması bu yerlerde
"Ekolojik Aids" tabirinin yaygınlaşmasına neden olmuştur (20).

Karakalpakistan'a bağlı Moynak'ta belli yerler balık yetiştirmek
için sularla doldurulmuştur. Bu su bir çok kimyasal karışım içer-
mektedir. Ancak balık ve diğer tarım ürünlerini yememek açlıktan
 lmek demek olduğundan halk bu zehirli balıkları yemek duru-
mundadır. Buna bağlı olarak bu bölgelerde bebek,  ocuk ve ha-
mile kadın ölümlerinin oranı yükselmiştir. Tıbbi araştırma ve ista-
istiklere göre Aral Gölü'nün etrafındaki bölgelerin eski Sovyetler-
de en yüksek  ocuk ölümü oranına sahip olduğu bildirilmiştir.
Binde yetmişaltı hatta bazı yerlerde binde doksansekiz ve binde
y zonsekiz olduğu söylenmektedir. Aralsk'ta, Moynak'ta bebekler
annelerinin normalden 3-4 kat fazla tuzlu sütünü içmeyi reddet-
mektedirler. Türkmenistan'da ki Taşauz Oblastı tüm Bağımsız
Devletler Topluluğu  lkeleri arasında en yüksek  ocuk ölüm ora-
nına sahiptir. Nukus hastanelerinde yatanların % 90'ının böbrek-
lerinde kum ve taş bulunmaktadır. Suyu kaynatarak içmek çözüm
getirmemektedir. Çünkü kum kaynatılarak yok edilememektedir
(21). Halk su yerine kök adı verilen çay içmektedir.

Aral havzasında yüz kişiden altmışdokuzu hastadır. 1980-1987
yılları arasında Özbekistan'da hastaneye yatan hasta oranında b -
y k artışlar gözlenmiş ve bu oran % 21.8'den % 26.3'e, Karakal-
pakistan'da ise %20.2'den % 24.9'a yükselmiştir. Karakalpaklar'ın

yaşadığı Bozatatav Rayonu çevresinde her bin bebekten yüzünü ölmektedir. Orta Asya'da gübre üretimi ile kanser oranları ve kan dolaşımı bozuklukları arasında da bir ilişki bulunmaktadır. Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti bütünüyle afet bölgesi ilan edilmiştir(22). Karakalpakistan'da halkın çoğunda allerji vardır. Otuz yaşın üstündeki insanların göz kapakları siyahlaşmış ve vücutlarında felaketin izleri bulunmaktadır.

Bugün Karakalpakistan'da ikibin beşyüz doktor ve onbin hemşire doksaniki hastanede Aral Gölü ve diğer sorunların meydana getirdiği problemlerle uğraşmaktadırlar. Ancak hastaneler gerekli teknolojiye sahip bulunmadıkları gibi ilaç temininde de güçlük çekilmektedir (23). Çünkü Sovyetlerin dağılmasından önce gerekli ilaçlar Bulgaristan ve Moskova'dan karşılandığı için, bugün Sovyetlerin dağılmasıyla ilaçlar karaborsaya düşmüştür.

Orta Asya'da yaşam standartı ülke ortalamasının ancak yarısıdır. Oysa kaderin bir cilvesi olarak nüfusun en hızlı arttığı bölge burasıdır. Bu bölgede yaşanan sosyal streslerde de büyük artışlar olmuş, özellikle boşanma sayısında yükselmeler tespit edilmiştir. Örneğin Özbekistan'da her bin kişiden boşananların sayısı 1960 yılında 0.3 iken 1987'de 1.5'e yükselmiştir. Ayrıca Aral bölgesindeki yoğun bölgesel problemler ve milliyetçilik duygularındaki artışın uygulanan su ve sulama yöntemleriyle ilişkisi olduğu belirtilmektedir. Aslında yukarıdaki bütün istatistikler aşırı iyimserdir. Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki bu oranların gösterilenlerden daha fazla olduğunu bizzat son Gorbaçov dönemi Sovyet araştırmacıları iddia etmektedirler (24).

Bu sonuçlar Aral Gölü'nün etrafındaki ortamın kirlenmesinin kısmi sonuçlarıdır. Aral Gölü'ndeki mevcut kirlenme dünya tarihinde insanlar tarafından gerçekleştirilen en büyük kirlenmedir. Bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin Su-İktisadiyeti Bakanlığı Birinci Müsteşarı "Aral güzel ölmelidir" dedikten sonra "Halk denizsiz - gölsüz yaşamayı öğrenmeli" diye beyanatta bulunmuştur (25). Bu da göstermektedir ki devlet adamları insanlara önem vermezken

çok paraya önem vermişlerdir. Buna karşılık biyoloji Profesörü Koboloviç "Bizler bir nesilde koca bir denizi yeryüzünden yok eden dünyada ki yegane memleket olduk" (26) diyerek Aral'ın durumunu açık bir şekilde izah etmektedir. Sovyet-Rus uzmanı Fedoroviç'in deyiimiyle "İnsanlık tarihinde ilk defa bir göl yok edilmektedir".

ARAL GÖLÜ'NÜN KURTARILMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

Aral Gölü'nü kurtarmak, açlığı önlemek, doğayı yeniden yaşatmak, göle ümit vermek için son yıllarda bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların henüz bir etkisi görülmemektedir. Çünkü kamuoyunda, yapılacak havasının oluşturulması ile göle bir metre küp su bile eklenmiş değildir. Özbek ozan Muhammed Salih'in deyiimi ile "Aral Gölü'nü gözyaşları ile dolduramayacaklar"dır.

Aral Gölü ile Orta Asya devletlerinden çok Avrupa basını ve B.M. ilgilenmektedir. 1990 yılında Indiana Üniversitesi'nde (A.B.D.) Aral hakkında bağımsız kuruluşlar tarafından bir konferans organize edilmiştir. Aynı yılın sonbaharında Nukus'da Sovyetler Birliği Coğrafya Enstitüsü tarafından benzeri bir konferans daha organize edilmiştir. Ancak bu konferans, halkta çok kötü bir intiba bırakmıştır. Çünkü, düzenleyiciler Moynak hatta Nukus ve diğer şehirlerde yaşayan halkın sefil ve berbat durumunu katılanlara anlatamamışlardır. 1990 yılında Nukus ve Moynak B.M. Çevre Komisyonu Programı tarafından ziyaret edilmiştir. Daha önceki yıllarda Aral problemi Sovyetler Birliği'nin Yüksek Sovyet'inde ve onun ekolojik komisyonunda tartışılmıştır (27). Fakat herhangi bir sonuç alınamamıştır.

C.P.S.U. (Merkez Komite ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) tarafından alınmış 10 Eylül 1988 tarihli karara göre Aral Gölü'ne 1990'dan başlayarak 8.7 kilometreküp su gönderilecekti.

Ama maalesef bu, sadece bir oyalama ve yalandı. SSCB almış olduğu acil önlemlerle ülkenin çevre problemlerini, özellikle Aral Gölü'nün kurtarılmasını gerçekleştirecekti. Aral Gölü'nü kurtarmak için yaklaşık 700 kilometreküp su lazımdı (35 km küp buharlaşmasını da göz önüne alarak). Bu kadar suyu elde etmek için en azından 50-70 yıl ya da en kötü ihtimal 140 yıl gerekmektedir. Maalesef bu kararı alanlar değil, onların çocukları bile bu planın sonuçlarını göremeyeceklerdi (28). Acaba, bu insanlar onca yıl bu felaketin sonuçlarına dayanabilecekler miydi?

1990'lı yıllarda SSCB Bakanlar Kurulu Aral ile ilgili problemleri araştırıp idare edecek bir merkez oluşturmuştur. Bu merkezin başına da Coğrafya Kurumu'nun Başkanı olan V. Katlyakov seçilmiş ve benzeri bir merkez de Nukus da kurulmuştur. Nukus'daki bu merkez "Aralvodstroï" (Aral suları tamir) kurumunu oluşturmuştur. Bu kurum Aral Gölü çevresinde yaklaşık ikiyüz temizleme merkezi kurmuştur. Ancak bu merkezler yetersiz kalmıştır. 1990 yılında su temizlemek için dev bir makina V. Michitoryan ve bir uzman grubu tarafından düzenlenip geliştirilmiştir. Bu makina bir kil kalkanı yardımıyla saatte 300 m³ su temizleyebilmektedir. On veya onbeş yıl içinde bu makina suyu temizleyebilecekti. Makina, kanal ve depolarda su akımını durdurmadan çalışabilmekteydi. Bu aletin işletmeye girmesiyle Aral Gölü problemi ortadan kalkmış olacaktı. Ama ne yazık ki bu proje, buralarını muhafaza etmek ve para kazanmak için gölün korunmasına seyirci kalan idarecilerin işine gelmemiştir (29).

Çevre bilimciler, bilim adamları, mühendisler, ekonomistler bu soruna çözüm yolu bulabilmek için birçok defa biraraya gelmiştir. 1992 yılında Stokholm Çevre Enstitüsü, Boston Merkezi, Aral Gölü havzasındaki mevcut su dengesi ve su kullanım stratejisi ile ilgili olarak simulasyon tekniği yoluyla yaptığı mikrokompüter çalışmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre Aral Gölü'nü kurtarmak amacıyla bir "Eylem Planı" hazırlanmadığı takdirde Aral Gölü yüzey alanı 2015 yılında dokuzbin ki-

lometrekareye düşecektir (30). Bu da gösterir ki Aral, gelecekte ufak bir gölcük olacaktır.

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) bu durumu ekolojik, ekonomik ve sosyal yönleri itibarıyla XXI. yüzyılın en büyük çevre felaketi olarak tanımlamaktadır. UNEP, Aral sorununu çevre, nüfus ve ekonomik yönleriyle ele alan bir "Tanımlama" çalışmasını 1992 yılında tamamlamıştır. Hazırlanan rapor, Aral Gölü sorununu tüm boyutlarıyla ortaya koymakla birlikte, özel bir çözüm önerisi getirmemektedir (31).

SSCB'nin dağılmasından sonra Dünya Bankası'nca BDT ülkelere yönelik çeşitli projeler yürütülmesi planlanmıştır. 1993 yılında Özbekistan'ın tarım, su kaynakları ve çevre konusundaki projelerinin finansmanı için 16.614.151.-\$ ayrılmıştır. Bu projelerin 1993 ile 1996 yılları arasında tamamlanması düşünülmüştür (32). Ancak BM ve Dünya Bankası'nca çevre problemleri için yapılan bu yardımların yönü saptırılarak, paralar ekonomik darboğazın aşılmasında kullanılmıştır.

1994 yılında Orta Asya Devlet Başkanları'nın katıldığı iki toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda konuya ilişkin üç ayrı bölgesel kuruluş oluşturulmuştur.

- Ülkelerarası Konsey (Yönetimi Taşkent'te)
- Uluslararası Konsey (Yönetimi Alma-Ata'da)
- Sosyo - Ekonomik Kalkınma ve Bilimsel Teknik ve Ekonomik İşbirliği için Ülkelerarası Komisyon (33).

1993-94 yıllarında Dünya Bankası, UNDP (BM Kalkınma Programı) ve UNEP'ten uzmanlar "Eylem Planı I"i hazırlamışlardır. Bu plan 1994 yılı Haziran ayında Paris toplantısında revize edilmiştir. Katılımcılar bu plan için yaklaşık 40 milyon Dolar destek sağlamayı vaad etmişlerdir. Orta Asya ülkeleri başkanlarının Nukus'ta yaptığı toplantıda BM katkısı da istenmiş, 18-20 Mayıs 1995 tarihinde bu amaçla Nukus'da uluslararası bir toplantı yapılmasına karar ve-

rilmiştir. Ev sahipliğini Özbekistan'ın yapması, konferansa UNDP yanında Orta Asya devletleri, Dünya Bankası, UNEP, BM'nin WHO, UNICEF, FAO, WMO gibi yan kuruluşlarının da katılması kararlaştırılmıştır. Konferans için iki ayrı doküman hazırlanmıştır. Bunlar Aral Gölü havzasındaki sürdürülebilir kalkınmanın ve mevcut toplumsal yapının acil ihtiyaçları konularını kapsamaktadır. Amaç gelecekteki ihtiyaçların karşılanmasını amaçlayan hususlara ilişkin olarak Orta Asya devletleri ve uluslararası kuruluşların onayının alınmasıdır (34).

Dünya Bankası, UNEP-UNDP ortak stratejisi, her bölge ülkesinden beş adet olmak üzere yirmibeş bankadan müteşekkil "Aral Gölü için Devletlerarası Konsey" (ICAS)'in teşkili olmuştur. Orta Asya ülkeleri Devlet Başkanları'nca 26 Mart 1993 ve 11 Ocak 1994'te onaylanan fikir, bu devletlerin Aral Gölü felaketinin ciddiyetini anladıklarını gösterir (35).

Dünya Bankası, yardımcı ülkeler ve organizasyonların kaynaklarını birarada toplayacak uluslararası Aral Denizi fonunu kurmuştur (36). Aral Gölü'nü kurtarmak amacıyla Uluslararası Donörler (yardım eden ülkeler) 31.4 milyon Dolarlık yardım vaadinde bulunmuşlardır. Bu para gölün nehirlerle beslenmesini tekrar sağlayacak ve çevre sorunlarını çözecek olan 220 milyon Dolarlık daha büyük bir yatırımın fizibilite çalışmalarında kullanılacaktır (37).

Dünya Bankası ile Türkmenistan arasında yapılan bir anlaşmayla Aral Gölü'nün kurtarılması projesi çevrevesinde Dünya Bankası'nın Türkmenistan'a 25 milyon Dolar kredi vereceği bildirilmiştir. Türkmen Press'in haberine göre Türkmenistan ve Dünya Bankası tarafından hazırlanan "Aral Gölü Bölgesi Sulama, Çevre ve Sağlığı Koruma Projesi" Türkmenistan'ın Taşauz Bölgesi'nde sulama ve Aral Gölü'nün kuruyarak çekilmesi sonucu ortaya çıkan sağlık sorunlarının çözümünü amaçlamaktadır. Proje 2000 yılında tamamlanacaktır. Ayrıca Dünya Bankası - Türkmenistan ortak projesinin hazırlık çalışmaları sırasında kullanılmak üzere Japonya'nın da 850.000 Dolar kredi verdiği kaydedilmiştir (38).

Beş Orta Asya Devleti'nin "Aral Sorunu" ile ilgili sosyal, ekonomik, bilimsel, teknik ve ekolojik çalışmalarında işbirliğini sağlamak amacıyla kurdukları "Devletlerarası Konsey"e bağlı olarak kurulan "Dengeli Gelişme Komisyonu"nun uzmanlar grubu 1996-1997 döneminde Aral Bölgesi'nin ekolojik durumunu iyileştirmek için çalışmalara başlamıştır. Çalışmaların kapsamı, bölgesel bir bilgi merkezi sistemi oluşturulmasını, bölgede ki yasama etkinlikleri konusunda temel prensiplerin, bölgesel ve ulusal kriterlerin değerlendirilmesini ve "Aral Bölgesi'nde Dengeli Gelişme Konusunda Uluslararası Konvansiyon" için hazırlık düzenlemeleri yapmayı içermektedir (39).

Dengeli Gelişme Komisyonu'nun etkinliklerinin koordine edilmesi amacıyla 15 Temmuz 1996 yılında Aşkabat'ta bir sekreteryaya oluşturulmuştur. BM Kalkınma Teşkilatı'nın (UNDP) 1996 yılının sonuna kadar Sekreteryaya ve Araştırma Bilgi Merkezi'ni modern cihazla teçhiz etmesi istenmiştir (40). Ancak şimdiye kadar gerekli teknik düzenlemeler yapılamamıştır.

SONUÇ

Günümüzde Aral Gölü ile ilgili çalışmalar devam etmektedir. Aral Gölü için 100 milyon Dolardan fazla yardım yapılmıştır. Aral'ın kurtarılması için birçok çözüm önerisi getirilmiştir (41). Ancak görünürde yapılan fazla birşey yoktur. Önümüzdeki yirmi yılda Orta Asya'daki nüfus yaklaşık iki katı yükselerek çoğunluğu müslüman olmak üzere altmış milyona çıkacaktır. Dolayısıyla Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da olduğu gibi gelecekte bir yandan nüfus patlarken diğer yandan da su kaynaklarının ve tarımsal üretimin azalmasından doğacak ihtilafların ortaya çıkacağını tahmin etmek zor değildir (42).

Aral Gölü meselesi aslında Orta Asya'nın demografik, etnik, siyasal ve ekonomik unsurlarını daha da içinden çıkılmaz hale ge-

tirmektedir. Şüphesiz bu sorun, ancak Aral'ın çevresinde yaşayan halkın sayesinde çözülebilecektir.

Aral Gölü çevre felaketi dünya basınında oldukça geniş bir yer almıştır. Özellikle ABD'li ve Hollandalı araştırmacılar bu konuya büyük önem vermişlerdir (43). Aral ile ilgili konferanslara birçok Avrupa'lı devlet katılırken Türkiye Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bu sorunu ile fazla ilgilenmemiş hatta hiç ilgi göstermemiştir.

Türkiye'nin karşısındaki ilk soru: "meydana gelen bu bağımsız devletler konusunda ne yapacağız" meselesidir. Orta Asya, Türkiye'nin "Burada ne olursa olsun" diyemeyeceği bir bölgedir (44). Evet Türkiye, bu ülkelerle işbirliği yapmaya devam edecektir. Türkiye için bu herşeyden önce manevi bir mecburiyettir. Ayrıca kardeşlik borcudur, insanlık borcudur. Çünkü Türkiye büyük bir devlettir. Büyük devlet olmanın, büyük millet olmanın faturası vardır. Büyük devletseniz bu faturayı ödeyeceksiniz, ödeyemezseniz, büyük devlet olmaktan çıkarsınız (45).

Türkiye'ye lazım olan sadece kendi ülkesini kalkındırmak, onun sorunları ile ilgilenmek değildir. Gayet tabii bunu yapacak ama, aynı zamanda kardeşlerini düşünürse veya insanı bakımdan, büyük sıkıntılar içinde olanları düşünürse, Türkiye yapacağı işleri çok daha iyi yapar (43). Türkiye'nin bu sorunlarla ilgilenmemesi, buralara sırt çevirmesi geleceğin buralarla ilgili kapılarını kapatması demektir. Türkiye'nin Orta Asya'ya gereken önemi vermesi her bakımdan kendi yararına olacaktır.

DİPNOTLAR

- 1- Nukus'ta faaliyet gösteren Amu-Derya ve Aral Denizi'nin Savunma ve Koruma Derneği Başkanı Yusuf KAMALOV ile özel görüşme, Nukus 17 Ağustos 1996.
- 2- Murat YAKUBOV, Orta Asya'da Sulama ve Ekoloji Problemleri, Yesevi, Sayı: 33, 1 Eylül 1996, s. 54.
- 3- Özbekistan, TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), Ankara 1995, s. 117.
- 4- Yakup DELİÖMEROĞLU, Türk Dünyası ve Çevre, Türk Yurdu, Cilt XI, Temmuz 1991, s. 59.
- 5- Daha geniş bilgi için bkz. Geologia Aral's Koga Morya, Taşkent 1987, 247 s.
- 6- Özbekistan, age, s. 30.
- 7- Yakup DELİÖMEROĞLU, Aral Krizi, Türk Yurdu, Cilt XIII, Temmuz 1993, s. 53.
- 8- Baymirza HAYIT, Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür, Avrasya Etüdleri, Sayı: 3 Sonbalar 1994, s. 9.
- 9- Keith MARTIN, Orta Asya'nın Unutulmuş Trajedisi, Yeni Forum, Eylül 1994, s. 29.
- 10- W.S.ELLIS, "Bir Sovyet Denizi Yatağında Ölüren"; National Geographic, Şubat 1990.
- 11- Özbekistan İlimler Akademisi, Akademi Nauk Eski Başkanı, Nukus Milletvekili Prof. Dr. Sabır KAMALOV ile özel görüşme, Nukus, 8 Temmuz 1996.
- 12- Grigori REZNICHENKO, The Aral Sea Tragedy, Moskow 1992, s. 91.
- 13- Karakalpak Milli Şairi ve Yazarı Gülayşa ESEMURATOVA ile özel görüşme, Nukus, 6 Eylül 1996.
- 14- Grigori REZNICHENKO, age, s. 92.
- 15- Yusuf KAMALOV, age, özel görüşme, 2 Eylül 1996.
- 16- Şair - Yazar Gülayşa ESEMURATOVA ve Prof. Dr. Sabır KAMALOV ile özel görüşme, 5 Eylül 1996.
- 17- Konya Çevre İl Müdürü Mehmet BİLGİÇ ile özel görüşme, Konya, 7 Haziran 1997.
- 18- Paul KENNEDY, Yiribirinci Yüzyıla Hazırlanırken, Çev. Fikret Üçkan, Ankara 1995, İş Bankası Yayınları, s. 317-318.
- 19- D.J. PETERSON, "Çevrenin Durumu: Katı Atıklar" Report on the USSR Özgürlük Radyosu, 11 Mayıs 1990.
- 20- Salih YILMAZ, Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan, Yeni Türkiye, Türk Dünyası özel sayısı, sayı 16, Temmuz - Ağustos 1997, s. 1328.
- 21- Salih YILMAZ, age, s. 1328.
- 22- Keith MARTIN, age, s. 29.
- 23- Salih YILMAZ, age, s. 1328.

- 24- Keith MARTIN, age. s. 29.
- 25- Baymirza HAYIT, age. s. 10.
- 26- Baymirza HAYIT, age. s. 11.
- 27- Grigori REZNICHENKO, age. s. 93.
- 28- Karakalpak Türkleri Milli Şair ve Yazarı Gülayşa ESEMURATOVA ile telefon görüşmesi, 29 Mayıs 1997.
- 29- Prof. Dr. Sabır KAMALOV ile telefon görüşmesi, 29 Mayıs 1997.
- 30- Özbekistan, age., s. 30.
- 31- Diagnostic Study for the Development of Action Plan for the Aral Sea, UN-Environmental Protection Agency.
- 32- Özbekistan, age, s. 127.
- 33- Özbekistan, age, s. 31.
- 34- Aide Memorie on the UN Sponsered Conference on the Aral Sea: 18-25 Haziran 1995 (Konferans iç haberleşme ve hazırlık grubu belgesi).
- 35- World Bank Briefing Paper, p.p. ix.
- 36- World Bank Briefing Paper, p.p. 44.
- 37- Avrasya Dosyası (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), Sayı: 13, Temmuz 1994/2.
- 38- Avrasya Dosyası, TİKA, sayı 56, Nisan 1995.
- 39- Avrasya Dosyası, TİKA, Sayı: 64, Eylül 1996/1, s. 6.
- 40- Avrasya Dosyası, age, s. 7.
- 41- Aral Gölü'nün kurtarılması için ortaya atılan öneriler için bkz. Ç.Ş. MINZAER, Aral Denizi'nin Sorunları ve Onun Çözüm Önerileri, Taşkent Sulama Meliorasyon ve Mekanizasyon Enstitüsü, Taşkent 1994, 53. s.
- 42- Bir Yaşam Tarzı Kayıplara Karşıyor, The Economist, 21 Eylül 1991, s. 59.
- 43- Temmuz - Ağustos - Eylül 1996 yılında Karakalpakistan'a yaptığım araştırma gezisinde Aral Gölü çevresinde birçok ABD'li Hollandalı ve Avustralyalı basın mensubu ve araştırmacılarıyla görüştim. Araştırmacıların büyük çoğunluğu Türkiye'nin bu felakete karşı duyarsızlığını hayretle karşılamakta ve Türkiye'nin de Aral Gölü sorununa katkıda bulunmasını istemektedirler.
- 44- Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman DEMİREL'in Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın üçüncü çalışma yılının başlangıcında "Günümüzde Avrasya" konulu toplantıda yaptıkları konuşma, 14 Eylül 1994, s. 6.
- 45- Süleyman DEMİREL, age, s. 31.
- 46- Süleyman DEMİREL, age, s. 31-32.

(Makalenin Alındığı Tarih : Kasım 1999)

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ÇÖZÜLMESİNDE “VERİMSİZLİK” PROBLEMİ

Dr. Halit SUIÇMEZ

GİRİŞ

Bu yazının temel amacı, dünya sahnesine esas olarak yirminci yüzyılın başlarında çıkan ve son çeyrekte de “çözülen” bir “ekonomik sistem” ile onun yaşaması ve başarısı için ana unsur olarak öne sürülen “verimlilik” arasındaki ilişkilere değinmektir. Temel soru, bir ekonomik sistemin yaşatılmasında ekonomideki verimlilik düzeyinin etkisinin ne olacağı şeklinde formüle edilmiştir. Bu soruya S.S.C.B.'nin ilk kurucularından son başkanına (Gorbaçov) kadar bir çok devlet adamı, yönetici ve yazar -sanki söz birliği etmişçesine- hep aynı yanıtı vermişlerdir. O da şudur:

“Emek verimliliğinin yükseltilmesi”.

Bu yazıda önce, iş gücü verimliliğinin bir devleti (sistemi) yaşatmadaki önemi üzerine devlet adamları ve bazı yazarların görüşleri yansıtılacak, ardından bazı sayısal verilere ve bunların yo-

* Araştırma Bölüm Başkanı, Milli Prodüktivite Merkezi, Ankara

rümüne yer verilecektir. Daha sonra da ekonomideki düşük verimliliğin sebepleri üzerinde durulacaktır.

VERİMLİLİK VE TARİHSEL ÖNEMİ

Bazı düşünürler tüm ekonominin son çözümlemede bir zaman ekonomisi olduğunu, tarihin de çalışma zamanında iktisat yapma mücadelesinden başka bir şey olmadığını yazmışlardır (Trotski, 1991). Bu görüşün belirgin örneklerine sanayi devrimi sürecinde rastlanmıştır. Bu teze günümüzdeki gelişmelerden de çarpıcı örnekler verilebilir. Bilimde, teknikte ve toplum hayatında “az zamanda çok ve kalıcı işler yapmak” zaman ekonomisinin (verimliliğin) somutlanmasıdır.

Gerek klasik iktisatta, gerekse radikal iktisat kuramında iş gücü verimliliğinin artışı, kalkınma ile özdeş sayılmıştır. Kalkınma, gelişme, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, eş değer nitelikteki ve nicelikteki ürünü daha az iş gücü ile elde edebilme mücadelesidir. Ya da mevcut istihdam ile aynı kalitede daha çok ürün sağlayabilmektir.

Tüm zamanlarda ekonomik önderliğin ölçütü, verimlilik derecesi olmuştur. Verimlilik düzeyi en yüksek olan ülke, teknoloji ve yeni ürün geliştirir, diğer ülkeler ise onu izler. İnsanlık tarihi bir anlamda, verimlilik düzeyinin yükselme süreci olarak da tanımlanabilir (Akgür, 1990).

İş gücü verimliliğinin, bir sistemi yaşatmadaki belirleyici önemi bir çok devlet adamı ve yazar tarafından defalarca vurgulanmıştır. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin kurucusu Lenin bir konuşmasında:

“... İş gücünün verimliliği, son çözümlemede yeni bir toplumsal düzenin zaferi için en önemli, en birinci koşuldur. Sosyaliz-

min kapitalizmi nihai olarak yenmesi yeni ve çok daha yüksek bir iş gücü verimliliği yaratmasına bağlı olacaktır.” (Aktaran; Küçük, 1978).

diyerek rejimin yaşamasının zaferinin yolunu göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin diğer önderi Stalin 1935'te diyor ki:

“Sosyalizm, kapitalist sistemi, onun emek üretkenliğini geçtiği zaman fethedecektir.”

Bu kişiler yeni bir sistemin kurulmasında acaba neden iş gücü verimliliğine tarihsel belirleyicilik rolü veriyorlar? Çünkü sanayileşme süreci temelde iş gücü verimliliğini yükseltme sürecidir. İş gücü verimliliğinin temel dinamiği de teknolojidir. Emegin teknolojik gelişme ile üretkenliğinin artışı, toplumda kişi başına düşen zenginliğin, refahın ve boş zamanın artabileceği bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Bölüşüm potansiyelinin genişlemesi toplumsal kalkınmada eşitlik ve hakkaniyet süreçlerini hızlandırabilir. Emegin verimliliği düşükse ulusal gelir de düşük olacak ve halk yığınları düşük yaşam standartını paylaşacaktır.

Sovyetlerin bir başka önderi olan Trotski de iş gücü verimliliği konusunda aynı düşüncededir. 1936'da şöyle yazmıştır:

“... güçler arasındaki ilişkiler hepsinin üstünde insan emeğinin verimliliği ile ifade edildiği biçimleriyle iki kampın tüm güçlerinin karşılaştırılmasıyla belirlenmektedir. Sovyet yapısının kuvvetliliği son çözümlemede emeğin verimliliği ile ölçülür.” (Trotski, 1991).

1930'lu yıllarda kapitalist dünyanın sanayileşmesi çok yüksek bir düzeyden aşağı kayarken, Sovyetler Birliği çok düşük bir düzeyden yukarıya tırmanmaktadır. İki kamp arasındaki ilişkileri belirleyen, büyüme hızlarının farklılığı değil, emek üretkenliklerinin düzeyidir. 1935-36 yıllarında Sovyetler Birliği yüksek kalkınma hızını yakalamış, ancak verimlilik düzeyi bakımından A.B.D.'nin çok gerisinde kalmıştır. Örneğin 1936'da Molotov,

“... bizim ortalama emek verimliliğimiz Amerika ve Avrupa'nunkinin hâlâ çok altındadır” (Trotski, 1991).

diyerek bu gerçeği dile getirmiştir. Yine aynı yıllarda Trotski, ülkede rejimin bir çok yaşamsal sorunu bulunduğunu, ancak düşük emek üretkenliğinin tüm sorunların altında yatan temel sorun olduğunu bir çok kez yazmıştır.

1930'da Sovyetler Birliği'nde üst yönetimden Kuybişev bir konuşmasında, A.B.D. verimlilik rakamlarıyla Sovyetlerinkini karşılaştırır. Sonuç Amerikan verimlilik düzeyinin çok yüksek olduğunu gösterir. Bu sırada bir dinleyicinin, “Orada teknoloji de başka” diye bağırıldığı duyulur. Bunun üzerine Kuybişev,

“Tamamen doğru, biz de kişi başına sermaye stokunu artırmalıyız.” demek gereksinimini duyar (Aktaran, Küçük, 1975).

1930'lu yıllarda emek üretkenliği açısından yaşanan sorun 1980'li yıllarda da pek değişmiş gözükmemektedir. Örneğin, Sovyetler Birliği'nin sosyo-ekonomik karakteri üzerine araştırmalarıyla tanınan Antonio Carlo, siyasal, askeri, endüstriyel ve bilimsel açılardan dünyada ikinci durumda bulunan Sovyetler Birliği'nin,

“emek verimliliğinin derecesi açısından bu konuda ileri kapitalist ülkelerin en alt basamağında bulunan İtalya'nın bugün hâlâ arkasında” olduğunu belirtmektedir (Carlo, 1985).

Görüldüğü gibi, hem 1930'larda hem de 1980'lerde Sovyetler Birliği'nde “Çözülemeyen bir düşük emek verimliliği problemi” bulunmaktadır. Son Sovyet önderi Gorbaçov, 1985-86 yıllarında temel problemi düşük üretkenlik olarak tanımlamakta, dünyadaki en yüksek düzeye ulaşmanın yolu olarak da emek üretkenliğindeki yüksek artışı göstermektedir. Bir konuşmasında özetle şunları söylemektedir:

“... Sorun şu nedenle de hızla güncelleşiyor. Bilimsel ve teknik

devrimin gelişiminde yeni bir evre, emek üretkenliğinde kat be kat bir artış, kaynaklarda muazzam bir tasarruf ve ürünlerin kalitesinde bir iyileşme sağlayacak yeni bir evre başlıyor. Benzetmek gerekirse bilimsel ve teknik ilerleme atının üzerine biz de binip dört nala kaldırmalıyız. Yaygın gelişme olanakları da büyük ölçüde tükenmiş olduğuna göre başkaca bir çıkış yolumuz yok. Üretkenlik her yıl yüzde 10 ve üzerinde yükseltilmezse başarılı olamayız, dünyadaki en yüksek düzeye ulaşamayız.” (Gorbaçov, 1988).

Gorbaçov'un danışmanlarından Aganbegyan,

“Bürokratik yönetimin değişerek, artık verimlilik olgusuna çok dikkat edilmesi gerektiğini”

önemle vurguluyor (Ulagay, 1990), Osman Ulagay'a göre de;

“1990 sonrası planda ekonomik büyümenin 3/4'ünün verimlilik artışıyla sağlanacağı” ifade ediliyor (Ulagay, 1990).

Tüm eski ve yeni önderler Sovyetler Birliği'ni “bilimsel ve teknik ilerleme atının üzerine bindirip, dört nala kaldırılabilmişler midir?” Bu sorunun yanıtı da öyle bir çırpıda verilebilecek kadar kolay değildir. Ancak Dünya Rekabet Raporu'ndaki bilgiler bu konuda bir fikir oluşturmaya ışık tutabilecektir.

ULUSLARARASI VERİMLİLİK KARŞILAŞTIRMALARI

Çizelge 1'de toplam verimlilik açısından 1996 yılında ülkeler sıralanmıştır. Buna göre gelişmiş Batılı ülkeler ile Rusya arasındaki verimlilik farkının 10 kattan az olmadığı anlaşılmaktadır. Amerika ile Rusya arasındaki farkın ise yaklaşık 9 kat olduğu, A.B.D.'de 59.792 dolar olan iş gücü verimliliğinin Rusya'da 6.685 dolar olduğu görülmektedir.

Çizelge 2'de ise, toplam iş gücü verimliliği artışını yine 1996 yı-

lı itibarıyla görmekteyiz. Bu verilere göre, iş gücü verimliliği artışında Uzakdoğu ülkeleri (Çin, Tayland, Singapur, Tayvan, Malezya gibi) en önde yer almaktadır. A.B.D.'deki verimlilik artışı alt sıralarda yer almakla beraber pozitifdir. Rusya'nın rakamı ise en son sıradadır. Üstelik artış değil, azalış biçimindedir. Çünkü Rusya'nın toplam iş gücü verimlilik artışı yüzde -4.44'tür.

Çizelge 3 ve Çizelge 4'ten de görülebileceği gibi hem saat başına düşen işçi verimliliğinde, hem de tarımsal verimlilikte, Rusya yine göreceli olarak en son sıralarda bulunmaktadır.

Çizelge 5 ve Çizelge 6'da sanayide ve hizmet sektöründe verimlilik rakamları verilmiştir. Bu çizelgelerde bazı ülkelerin verileri yer almamaktadır. Verisi bulunan ülkeler sıralamasında Rusya, yine en sonlara yerleşmiştir.

Çizelgelerin gösterdiği gerçek şu olmaktadır: 1990'lı yılların ortalarında çeşitli verimlilik göstergeleri açısından Rusya, genellikle en son sıralarda yer alabilmiştir. Oysa yıllar önce önderlerin hemen hepsi rejimlerinin gücünü ve istikrarını, uzun dönemde emek üretkenliğinin göstereceği gelişmelere bağlamışlardır. Onlara göre, rakip düzeni geçecek ve mevcut rejimi yaşatacak olan temel güç, emeğin üretkenliğindeki sürekli ve yüksek artıştır.

Şimdi gelinen bu noktada, Sovyetler Birliği'nin çözülüşünde onlarca yıldır çözilemeyen düşük emek verimliliği probleminin acaba ne ölçüde payı vardır? "Fazla önemli etkisi yoktur" diyecek kişilerin, emek verimliliğinin ne denli önemli olduğunu söyleyen tüm eski ve yeni önderlerin hepsinin yanıldıklarını kabul etmeleri gerekmeyecek midir?

İkinci önemli soru, Sovyetler Birliği'nde askeri alanda, silah sanayiinde, uzay çalışmalarında ve bazı bilim dallarında sağlanan üstün gelişme, neden üretim ve bilişim süreçlerinde kullanılamamış ve sistem 1980'lerden rekabetçi olma özelliğini yitirmiştir. Yıl-

Çizelge 1: Toplam Verimlilik (1996) (İstihdam Başına GSYİH)

Sıra No	Ülkeler	A.B.D. Dolan
1	Luxemburg	80,328
2	İsviçre	76,872
3	Norveç	73,501
4	Belçika	73,443
5	Japonya	70,919
6	Fransa	69,680
7	Almanya	66,530
8	Danimarka	66,149
9	İsveç	63,128
10	Avusturya	61,624
11	A.B.D.	59,792
12	İtalya	59,715
13	Finlandiya	59,537
14	Hollanda	55,623
15	Hongkong	51,569
16	İzlanda	51,478
17	Singapur	50,050
18	İrlanda	49,582
19	Avustralya	47,143
20	İspanya	46,923
21	İsrail	46,913
22	İngiltere	44,151
23	Kanada	42,768
24	Yeni Zelanda	37,733
25	Yunanistan	31,935
26	Tayvan	30,114
27	Arjantin	28,196
28	Portekiz	23,994
29	Kore	23,391
30	Kolombiya	16,925
31	Güney Afrika	16,482
32	Şili	13,925
33	Malezya	12,126
34	Macaristan	11,379
35	Çek Cumhuriyeti	9,855
36	TÜRKİYE	9,375
37	Polonya	8,886
38	Venezuela	8,701
39	Meksika	8,466
40	Brezilya	7,338
41	RUSYA	6,685
42	Tayland	4,418
43	Filipinler	3,072
44	Endonezya	2,411
45	Çin	1,118

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 2: Toplam Verimlilik Artışı (İstihdam Başına Düşen Reel GSYİH Değişimi)

Sıra No	Ülkeler	%
1	Çin	8,87
2	Tayland	7,81
3	Şili	5,71
4	İzlanda	5,68
5	İrlanda	5,65
6	Singapur	5,46
7	Tayvan	5,44
8	Malezya	5,10
9	Endonezya	5,07
10	Kore	4,99
11	Hongkong	3,81
12	Polonya	3,67
13	Güney Afrika	3,22
14	Arjantin	3,22
15	Kolombiya	3,21
16	Çek Cumhuriyeti	3,13
17	TÜRKİYE	3,10
18	İtalya	3,00
19	Japonya	2,93
20	Macaristan	2,85
21	Belçika	2,83
22	Almanya	2,11
23	Avustralya	1,79
24	Hollanda	1,59
25	İsrail	1,40
26	İsveç	1,39
27	İngiltere	1,39
28	Avusturya	0,98
29	A.B.D.	0,98
30	Fransa	0,88
31	Luxemburg	0,86
32	Portekiz	0,85
33	Norveç	0,63
34	Kanada	0,20
35	İspanya	0,14
36	Danimarka	-0,25
37	Yunanistan	-0,34
38	Finlandiya	-0,37
39	Filipinler	-0,37
40	İsviçre	-1,42
41	Venezuela	-1,69
42	Yeni Zelanda	-2,60
43	RUSYA	-4,44

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 3: İşgücü Verimliliği (1996) (İşçinin Saatlik GSYİH'si)

Sıra No	Ülkeler	A.B.D. Dolan
1	Lüksemburg	45,33
2	Belçika	42,92
3	Norveç	42,27
4	İsviçre	41,60
5	Fransa	40,38
6	Almanya	39,44
7	Japonya	39,42
8	Danimarka	39,16
9	Avusturya	35,81
10	Finlandiya	33,87
11	Hollanda	33,49
12	İtalya	33,18
13	A.B.D.	31,64
14	İrlanda	28,56
15	İsveç	28,03
16	İzlanda	27,72
17	İspanya	26,35
18	Singapur	24,85
19	Kanada	22,97
20	İngiltere	22,65
21	Avustralya	22,28
22	İsrail	22,22
23	Hongkong	20,63
24	Yunanistan	17,75
25	Arjantin	13,56
26	Tayvan	13,55
27	Portekiz	13,29
28	Kore	10,18
29	Güney Afrika	8,18
30	Kolombiya	7,85
31	Macaristan	6,27
32	Şili	6,17
33	Malezya	5,67
34	Polonya	5,03
35	Çek Cumhuriyeti	5,01
36	Venezuela	4,37
37	TÜRKİYE	4,05
38	Brezilya	3,99
39	RUSYA	3,72
40	Meksika	3,68
41	Tayland	2,10
42	Filipinler	1,42
43	Endonezya	1,21
44	Çin	0,55

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 4: Tarımsal Verimlilik (1994)
(Cari Fiyatlarla Tarımda Aktif Olarak Çalışan Kişi Başına Katma Değer)

Sıra No	Ülkeler	A.B.D. Doları
1	İzlanda	58,141
2	İsrail	49,990
3	Hollanda	40,256
4	Belçika	37,395
5	İsviçre	35,207
6	İngiltere	33,144
7	Danimarka	33,030
8	İsveç	32,502
9	Finlandiya	30,276
10	A.B.D.	29,544
11	Fransa	29,513
12	Norveç	28,118
13	İrlanda	27,281
14	Avusturalya	26,316
15	Japonya	26,283
16	Kanada	25,153
17	Lüksemburg	24,424
18	Singapur	22,638
19	Yeni Zelanda	21,362
20	Almanya	20,159
21	İtalya	18,992
22	Avusturya	16,696
23	Yunanistan	15,131
24	İspanya	14,518
25	Arjantin	13,160
26	Hongkong	10,857
27	Kore	9,868
28	Tayvan	8,811
29	Macaristan	8,255
30	Malezya	6,923
31	Çek Cumhuriyeti	6,192
32	Güney Afrika	4,466
33	RUSYA	3,753
34	Portekiz	3,400
35	Meksika	3,284
36	TÜRKİYE	2,812
37	Venezuela	2,811
38	Polonya	1,398
39	Filipinler	1,256
40	Tayland	825
41	Endonezya	767
42	Çin	328
43	Hindistan	50

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 5: Sınai Verimlilik (1996)
(İstihdam Başına Katma Değer)

Sıra No	Ülkeler	A.B.D. Doları
1	Japonya	84,056
2	Fransa	64,057
3	İsveç	60,231
4	Danimarka	59,066
5	Hollanda	58,660
6	Finlandiya	57,374
7	Avusturya	56,076
8	Avusturalya	52,716
9	İtalya	49,764
10	Singapur	46,119
11	İngiltere	45,600
12	Lüksemburg	39,949
13	Kore	34,493
14	Arjantin	32,326
15	Hongkong	28,426
16	Yunanistan	26,546
17	Tayvan	25,626
18	Güney Afrika	15,482
19	İrlanda	14,932
20	Meksika	14,651
21	Venezuela	14,380
22	Malezya	11,444
23	TÜRKİYE	10,102
24	Macaristan	10,062
25	Tayland	9,412
26	Hindistan	8,822
27	Poyonya	8,311
28	Endonezya	6,130
29	Filipinler	5,254
30	RUSYA	4,986
31	İzlanda	2,907
32	Çin	1,767

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 6: Hizmet Sektöründe Verimlilik (İşçi Başına Katma Değer)

Sıra No	Ülkeler	A.B.D. Dolan
1	Luxemburg	76,589
2	İrlanda	66,369
3	Fransa	62,311
4	Danimarka	57,993
5	İtalya	56,273
6	Avusturya	55,873
7	Hongkong	55,065
8	Hollanda	48,652
9	İsveç	47,370
10	Finlandiya	47,342
11	Singapur	39,805
12	Avustralya	39,713
13	İngiltere	37,530
14	Tayvan	31,989
15	İzlanda	30,257
16	Japonya	23,444
17	Arjantin	22,939
18	Yunanistan	20,265
19	Güney Afrika	19,350
20	Kore	15,040
21	Meksika	14,582
22	TÜRKİYE	10,986
23	Macaristan	10,237
24	Kolombiya	9,629
25	Tayland	8,573
26	Hindistan	8,105
27	Malezya	8,100
28	Çek Cumhuriyeti	7,399
29	Polonya	7,271
30	Venezuela	6,930
31	RUSYA	3,918
32	Filipinler	2,936
33	Endonezya	2,447
34	Çin	1,716

Kaynak: The World Competitiveness Yearbook, IMD 1997'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

larca süren düşük emek verimliliği problemi niçin çözilememiş, onun yerine sistem çözülmüştür?

DÜŞÜK VERİMLİLİĞİN NEDENLERİ

Bu sorulara çeşitli yanıtlar aranmıştır. Örneğin IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin "A Study of the Soviet Economy" isimli çalışmasında Sovyetlerin bir çok endüstrisindeki iş gücü verimliliğinin seviyesinin A.B.D.'ninkinin % 40'ı civarında olduğu belirlenmiş ve bunun başlıca sebepleri olarak şu faktörlere dikkat çekilmiştir.

- Merkezi dağıtım sisteminin yetersizliklerine bağlanan çalışma faaliyetlerinin planlanmasındaki zaafiyetler.
- Tüketim mallarına kavuşmak için kuyruklarda uzun süre beklemeler ve zaman kaybı.
- Girdi ve araçların kalitesindeki düşüklük.
- Yönetimin ödüllendirmedeki yetersiz teşvikleri.
- Teknolojik gelişmelerin ve değişen pazar koşullarının gerektirdiği istihdam kısıntısına gidememek.

Konuyla ilgili önemli bir diğer çalışma Profesör Desai'ye aittir. Colombia Üniversitesi Ekonomi Profesörü Padma Desai'nin (Sovyet Büyüme Gecikmesi, İktisat Dergisi, Mayıs 98, sayı 379) araştırmasına göre; (Not bu yazı 1986 tarihli)

"... Sovyet firmalarının ve çiftliklerinin, uygun bir iktisadi çerçevede verimliliğe yol açabilecek kar maksimizasyonu ölçütünden farklı bir ölçütle işlediği gerçeğine dair artık büyük bir kurumsal kümülatif analitik literatür mevcuttur. Örneğin, Granick (1978), Domar (1966), Weitzman (1976), Bu literatürün ana fikri, sosyalizmin, pratikte ekonomik verimliliğe ulaşmayı başaramadığıdır." (Desai, 98).

Yazara göre; Sovyet planlamacıların önündeki önemli seçeneklerden biri,

"Verimliliği artıracak ve kaynakların üretkenliğini sürekli geliştirecek, esaslı, yaygın ve yoğun ekonomik reformlara girişecek ekonomik büyümeyi arttırmak"tır.

Bazı araştırmacılar ise Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeleri ekonomik büyüme ve birikim biçimleri açısından incelemişlerdir. Örneğin; Berker Yaman Sovyet tarihinin ekonomik yorumunu yaparken yaygın, yoğun ve sıçramalı büyüme biçimlerinden söz etmiştir (Yaman, 1980).

Yazar yaygın büyümeyi; üretim faktörlerinin artan kullanımının bir sonucu olarak tanımlıyor, yoğun büyüme faktör bileşiminin toplam verimliliğindeki artış anlamına geliyor. Sıçramalı büyüme ise; hem yaygın hem de yoğun nitelik taşıyan, önemli ve devamlı bir teknik gelişmenin ve "karma mallar" üretiminin söz konusu olduğu bir birikim biçimidir.

Araştırmacılara göre;

"... Sovyet ekonomisinde 1928'den 1966'ya kadar olan dönemdeki büyüme oranının % 65'i kapital ve emek gibi iki girdideki artışla sağlanmıştır." (Gregory P.R., Stuart R.C. 1974).

A.B.D.'de ise aynı dönemde toplam çıktının sadece % 20'si bu girdilerdeki artışla sağlanmıştır (a.g.e. s. 376).

S.S.C.B.'de yapılan bazı araştırmalarda ise, 1950-1970 arasında büyüme oranının % 72.4'ünün kapital artışıyla, %24'ünün ise emek artışıyla sağlandığı hesaplanmıştır. Toplam %96.4'lük büyüme artışının görüldüğü gibi sadece iki üretim faktöründeki artışla sağlandığı ortaya konulmuştur (Andreffw, 1978, Aktaran; Yaman, 1980).

İşletme reformlarının (Lieberman Reformları) gerçekleştirilmesi-

ne kadar S.S.C.B.'de yaygın büyüme tarzının egemen olduğu anlaşılmaktadır (Yaman, 1980).

Berker Yaman'ın aşağıdaki saptamaları verimlilik yarışında Sovyet ekonomisinin niçin geride kaldığı konusunda bize önemli ipuçları sunmaktadır.

"Gerçekten Sovyet işletmeleri veya yöneticileri hiyerarşi içinde yerlerini korumak için, uzun vadede gelişmeyi düşünmekten çok Gosplan'ın emrettiği üretim miktarlarına ulaşmayı amaçlamaktadırlar." (Yaman, 1980), (Elveda Gülsarı romanında (Cengiz Aytmatov) anlatılan Kolhoz ilginç bir örnektir.)

"... gerçekten Sovyet ekonomik sistemi, standart mal üreten ve ağır sanayiye öncelik veren büyük ölçekli üretim ünitelerinin ve "entegre tesislerin" gelişmesine yönelmiştir." (Yaman, 1980).

"S.S.C.B'de sanayileşmede öncelik, metalürji, makine, teçhizat ve diğer yatırım malları üreten projelere verilmiştir. Basım, yayın, kâğıt, yiyecek maddeleri gibi, "hafif endüstriler" ihmal edilmiştir..." (Vural Savaş, 1979, Aktaran, Yaman 1980).

Görülebileceği gibi, iş gücü verimliliğinin bir ekonominin başarısındaki hayati önemi bir çok lider ve yazar tarafından dile getirilmiştir. Bunun ihmal edilmesi durumunda ülke ekonomisinin dünya sıralamalarında gerilerde kalacağı ve büyük darboğazlar yaşayacağı rakamlarla ortaya konulmuştur. Bir ekonomik gelişme/kalkınma meselesinde iş gücü verimliliğinin artışı tek başına yeterli olmamakta, bunun yanı sıra bölüşüm parametrelerinin düzeltilmesi de çok önemli bir husus olarak dikkate alınmalıdır. Diğer yandan katı bürokrasi ve iç mücadeleler sonucu muhalefetin yok edilişi, verimsiz bir sosyo-ekonomik ortamın oluşmasında etkili olmuştur. Bu görüşün ilginç örnekleri, *Gün Ortasında Karanlık* (Arthur Koestler) romanında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- 1- Akgür, Teoman, Türkiye ve Batı, 1990.
- 2- Carlo Antonio; Sovyetler Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Karakteri, 1985.
- 3- Gorbaçov, Mihail; Konuşmalar, Makaleler, 1988.
- 4- Küçük, Yalçın; Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları, 1975.
- 5- Küçük, Yalçın; Planlama Kalkınma ve Türkiye, 1978.
- 6- Trotski, Leon; İhanete Uğrayan Devrim, 1991
- 7- The World Competitiveness Yearbook, IMD, 1997.
- 8- Ulagay, Osman, Anahtar Gazetesi, Sayı 24, Aralık 1990.
- 9- IMF, Dünya Bankası, OECD, "A Study of the Soviet Economy", Cilt 3, Şubat, 1991.
- 10- Yaman Berker, Sosyalist ve Kapitalist Sistemlerde Büyüme ve Birikim Biçimleri ve Türkiye Uygulaması, 1980.

(Makalenin Alındığı Tarih : Aralık 1999)

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE MODEL OLARAK YÜKSELİŞİ VE AMERİKAN ONAYI

Yrd. Doç. Dr. İdris BAL*

GİRİŞ

Soğuk Savaş sonunda, 1990'lı yıllar başında, bazı politikacılar, akademisyenler ve medya yorumcuları, "Türkiye Modeli"nin, bağımsızlığını yeni kazanmış Orta Asya Devletleri için uygulanabilir bir hükümet ve kalkınma modeli olduğunu ifade ettiler. Ayrıca, bazı akademisyenler ve politikacılar tarafından Türkiye'ye, İslam Dünyası'nın bütünü için bir model olarak bakıldı. Türkiye Başbakanı Demirel ile, 13 Şubat 1992 tarihinde Washington'da yapılan toplantıdan sonra, Başkan Bush, Türkiye'nin "Orta Asya tarafından örnek alınabilecek bir demokratik ve laik devlet modeli " olduğunu ifade etti. Aynı şekilde, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Bayan Catherine Lalumière, 1992 yılı Haziran'ında Orta Asya ülkelerini ziyaret etti ve "Türkiye, Asya'daki bağımsız yeni ülkelerin bir çoğu için geçerli bir gelişme modeli sağladı²" dedi. Son olarak, A.B.D. Başkanı Bill Clinton, Türkiye'ye yaptığı geziden önce ve bu gezi sırasında, Türkiye'nin gelecek yüzyılın şekillenmesinde önemli bir role sahip olacağını ifade etti ve Türkiye'nin

* Polis Akademisi Öğretim Üyesi, Ankara.

İslam Dünyası için bir model olarak önemini belirtti.³ Politikacılar, medya yorumcuları ve akademisyenlerde dahil olmak üzere bir çok kişi, örneğin; Andrew Mango, Ahmed Rashid, Oral Sander, R. Israeli, Gareth M. Winrow, Shirin Akıner, Mohammed Salih, Süleyman Demirel ve Türk Cumhuriyetleri liderlerinin hepsi, Türkiye modelini, beyanlarında, makalelerinde ve kitaplarında zikrettiler.⁴ Çeşitli kaynaklar tarafından belirtildiği gibi, nüfus çoğunluğunun müslüman olduğu bir ülkede, devletin laik olması, çok partili sistem, Batı ile işbirliği ve Batıya yakınlaşma ve pazar ekonomisi bu modelin beğenilen özellikleridir.

Bu makalede, ilk olarak Türk Cumhuriyetleri ile ilgili olarak Türkiye modeline sağlanan Batı desteğinin önemi belirtilmiş, ikinci olarak S.S.C.B.'nin sona erişinin ardından hasıl olan yeni duruma Türkiye'nin tepkisi özetlenmiş ve üçüncü olarak A.B.D.'nin stratejik olarak Türkiye'yi İslam Dünyası için bir model olarak görmesinin nedenlerine girilmiştir.

BATI DESTEĞİ VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İÇİN TÜRKİYE MODELİ

Bir İslam İmparatorluğu'nun küllerinden yükselen Türkiye'nin, bir demokratik sistemi ve piyasa ekonomisini kurmakta başarılı olduğu ve özellikle bütün bunları çok yakın zamanda yaptığı gerçeği önemlidir. Türkiye, ayrıca kültürü ve dili bakımından, eski Sovyetler Birliği'ne dahil yeni bağımsız devletlerin bazılarına en yakın olan devlettir. Bu gelişme modeli ve bunun yıllarca süren olgunlaşma dönemi ile ilgili ideolojik ve kültürel temelin ve modelin çıktığı ülkeye getirdiği sorunların dikkat ve itina ile incelenmemesi halinde, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni devletlerin karşılaştığı sorunları cevaplamak kolay gibi görünür. Türkiye Modeli, gelişme için bir "geçiş" modeli olarak kullanılabilir.

Türk Cumhuriyetleri için Türkiye modeli, A.B.D. ve Batı tarafından desteklendi. Türkiye'nin, bölge ile olan kültürel ve tarihi

bağları ve Türkiye modelinin ana karakterleri, Batı Türkiye modelini desteklemek için cesaretlendirdi. Rusya'nın "yakın dışarı" politikası, bölgede İran'ın etkisi, Türkiye içindeki Kürt sorunu ve her şeyden önce Türkiye modelinin işlevini görmüş olduğu gerçeği nedenleriyle Batı Türkiye modeline desteğini çekti. Gerçekte Türkiye modeli Batı'nın dış politikası için bir araçtı ve bir yıl sonra Türk Cumhuriyetleri'nin fundamentalizmi istemedikleri ortaya çıktı. Cumhuriyetlerde bir güç boşluğu yoktu ve genel olarak denge vardı. Uygulamada hala sorunlar olmasına rağmen, Türkiye modelinin ana özellikleri, Türk Cumhuriyetleri'nin tümü tarafından iyi karşılandı. Bu nedenle, Batı politikası açısından Türkiye modeli Türk Cumhuriyetleri'nin dikkatlerini İslam Orta Doğu'su ve özellikle İran'a çekmek yerine Batıya çekmek suretiyle rolünü başarı ile oynadı. Bu durum, rolünü oynamış olması nedeniyle de, Türkiye modelinin daha fazla desteklenmesine artık ihtiyaç kalmadığı anlamına geldi.

SSCB'NİN SONUNA VE YENİ DURUMA TÜRKİYE'NİN REAKSİYONU

1990'lı yıllarda Türkiye, SSCB'nin süratle yıkılacağını beklemiyordu ve bu nedenle de ortaya çıkan yeni duruma karşı hazırlıklı değildi. Bununla beraber, SSCB dağıldığında, Türk tarafı SSCB'nin sona ermesine ve Türk Cumhuriyetleri'nin kurulmasına sevindi. Bölge ile olan kültürel ve tarihsel bağları ve uluslararası ilişkilerde sahip bulunduğu konum, Türkiye'nin reaksiyonunu kuvvetli şekilde etkiledi.⁵ Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası devirdeki konumu, Türk reaksiyonunu kültürel ve etnik faktörlerin açıkça görülen etkilerinden daha ziyade etkiledi. Esas olarak, Türkiye'nin AB'ne kabul edilmeyişi, Kıbrıs ve Kürt ayrılıkçılığı gibi can alıcı konularda yalnız başına bırakılma ve Batı için ve küresel politikalar açısından hala önemli olduğunu ortaya koyacak yeni tartışma konularını bulma girişimleri, SSCB'nin sona ermesine ve Türk Cumhuriyetleri'nin özgür kalmasına gösterdiği hararetli tepkinin önemli nedenleriydi. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'ni

uluslararası konularda Türk konumunu destekleyebilecek doğal müttefikler olarak kabul etti. Soğuk Savaş sırasında Batı'nın güvenliği açısından Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı bir siper olarak önemliydi. NATO üyesi olarak Türkiye Komünist Blok (Varşova Paktı) ile olan sınırın yüzde 37'sini savundu ve NATO içerisindeki ikinci büyük orduya sahipti. Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle, Batı ile Doğu arasındaki cepheleşme son buldu ve ideolojik ve askeri rekabet ile yaratılmış bulunan eski düşmanlığın yerini dostluk aldı. Bu yeni durum, Türkiye'nin, A.B.D.'de dahil olmak üzere Batı için artık, Sovyetler Birliği karşısında tampon olarak önemli bir ortak olmadığı anlamına geliyordu. Türkiye, Batı güçlerini Türkiye'nin, dünya politikasında hala önemli bir stratejik konuma sahip bulunduğu ve Batı için hala önemli olduğuna ikna etmek istedi. Bu itibarla Türkiye Soğuk Savaş sonrasına yaklaşabileceği bir gündem bulmak hususunda endişeliydi. Müslüman cumhuriyetlerin bağımsız devletler olarak ortaya çıkışı, Türkiye'ye Batı için hala önemli olduğunu gösterme fırsatını verdi. Çünkü Batı'nın Türkiye modelini desteklemesi Türkiye'ye yeni avantajlar sağladı. Türkiye'nin, Soğuk Savaş'tan sonra bölgede stratejik bir pozisyona sahip olduğu onaylanmış oldu ki, bu durumda Türkiye Batı ve dünya politikası için önemli olduğu iddiasını sürdürebilecekti. Türk toplumunun hemen hemen bütün düzeylerinde konuya ilgi gösterildiği ve gelişme iyi karşılandığı halde, genellikle, dünya barışı için bir tehdit olarak kabul edilen Pantürkizm ve Panislamizm ideolojileri suçlamasından şüphelenilmesi, Batının Türkiye modelini desteklemede Türkiye'ye sağladığı ikinci araç oldu. Türkiye hem askeri bakımdan süper güç olarak kalan Rusya'yı ve hem de Pantürkizmi ve Panislamizmi hiç bir zaman iyi karşılamamış bulunan Batıyı ürkütmek istemiyordu. Türk tarafı, genel olarak şüpheli iken veya yeni girişim konuları bulmaya ve Türk politikasını Türk Cumhuriyetleri yönünde formüle etmeye çalışırken, Batı'nın ve özellikle de A.B.D.'nin, Türkiye modelini desteklemesi, Türk Cumhuriyetleri ile sıkı bağlar oluşturmak isteyen Türk Hükümeti'ne ve Türkiye'deki herkese iyi bir fırsat verdi. Türk politikacıları ve Türk Hükümeti, bu fikri, esas olarak, Türkiye politikasına, genel bir çerçeve bulunması açısından

dan iyi karşıladılar. Şimdi, bu durumda, Rusya'yı ve Batıyı korkutmadan ve Pantürkizm veya Panislamizm ile suçlanmadan Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişkiler kurulabilecekti.

Türkiye modeline Batı desteğinin azalmasının ardından, Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye modeline olan ilgisi de azaldı. Türk Cumhuriyetleri'nin, Türkiye modeline ilk tepkileri bu cumhuriyetlerdeki kültürel ortam nedeniyle çok olumlu oldu. Duygusal olarak Türkiye'ye ve Türkiye modeline ilk başta gösterilen bu iyi karşılamadan sonra, Türk Cumhuriyetleri daha gerçekçi ve daha şüpheli oldular ve Türkiye modelini terk etmemekle beraber ilgileri azaldı. Bundan sonra da, Türkiye modeli üzerinde konuşulmama-ya başlandı. Bu, Türk dış politikasının elindeki, Türkiye'nin Batı ve dünya politikası için hala önemli olduğu iddiasını sürdürme vasıtasının kaybı anlamına geldiği için, Türkiye için iyi bir gelişme olmadı⁶.

İSLAM DÜNYASI İÇİN MODEL OLARAK TÜRKİYE VE A.B.D. ONAYI

1999 yılında kişiler artık Türk Cumhuriyetleri ile ilgili olarak Türkiye modeli üzerinde konuşmuyorlar fakat bazıları Türkiye'ye İslam Dünyası için bir model olarak bakıyor. Pipes, Türkiye'yi sadece Türk Cumhuriyetleri için değil, aynı zamanda Müslüman devletler için bir model olarak görüyor⁷. Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, bütün İslam Dünyası'na bir model olarak Türkiye'nin önemini belirtmeye çalıştı. A.B.D. Başkanı Bill Clinton Kasım 1999'da Türkiye'ye yaptığı ziyaret öncesinde ve bu ziyaret sırasında gelecek yüzyılın şekillenmesinde Türkiye'nin oynayacağı önemli role işaret etmek suretiyle Özal'ın iddiasını onayladı. Avrupa ve İslam Dünyası ile Avrupa arasında köprüye olan ihtiyaca dikkat çekti ve Türkiye'nin bu görevde önemli rolü olabileceğini ima etti. Bill Clinton Türkiye'nin Müslüman ve Hristiyan kültürleri arasında geçmişte köprü olduğunu vurguladı. Aynı zamanda da, bölgede ve dünya politikasında rolünü oynayabilmesi için, Türkiye'nin yapması gereken, azınlık konuları, insan hakları, demok-

ratikleşme ve komşu ülkeler ile sorunların giderilmesi gibi bazı görevlerin önemini belirtti⁸. Türkiye'ye önem vermek suretiyle Clinton, dünyayı işbirliği ve gelecek asırda sulh içerisinde görmek hususundaki arzusunu açığa vurdu. Cepheleşme yerine medeniyetler arasında işbirliğini savunarak, Samuel Huntington'a karşı durdu. Türkiye'nin İslam Dünyası'ndaki model rolünü ifade etmek suretiyle, Clinton, İslam Dünyası'na sulh içerisinde yaşamaları ve gelecek yüzyılda Dünyanın geriye kalanı ile bütünleşmeleri, Türk gelişme yolunu, demokrasiyi, laikliği ve cepheleşme yerine Batı ile işbirliği yapmayı kabul etmeleri mesajlarını gönderdi. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'ye işaret etmekle Clinton İslam Dünyası'nı Türkiye'nin izlediği yola hareketlendirmek istedi. A.B.D.'nin Türkiye'yi, Soğuk Savaş sonrası dönemde tam bir müttefik olarak gördüğü anlaşılıyor.

Türkiye'nin, İslam Dünyası'ndaki model rolü dışında, A.B.D.'ni Türkiye'yi, stratejik bir müttefik olarak kabul etmeye sevk eden başka faktörler de mevcuttur. Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri petrol ve gaz bakımından zengindirler ve sahip bulundukları petrol ve gazı Dünya piyasalarına taşımak istemektedirler. A.B.D., Türkiye'nin bölgede sahip bulunduğu jeostratejik konum nedeniyle işbirliği yapmak ve gelişmeleri kendi çıkarlarına göre etkilemek istemektedir. Örneğin; Türk teklifi olan Bakü-Ceyhan Boruhattı Projesi, A.B.D. tarafından desteklendi ve Azerbaycan başkenti Bakü ile Türkiye'nin bir Akdeniz limanı olan Ceyhan arasında yapılması planlanan 1.600 kilometre uzunluğundaki boru hattı ile ilgili bir anlaşma, 18 Kasım 1999¹⁰ tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Organizasyonu (OSCE) Zirve Toplantısı'nda imzalandı. Bu gelişme, Bakü'den, Rusya'nın Karadeniz'deki Novorossisk Limanı'na uzanan alternatif bir güzergah teklif eden Rusya karşısında A.B.D.'nin Türkiye'ye sağladığı bir destek olarak yorumlanabilir. Türklerle Çeçenler arasında tarihsel, etnik ve dinsel bağlar bulunduğu için Türk kamuoyunun bu konuda çok hassas olması nedeniyle, Türkiye, Çeçenistan'daki gelişmelerden de rahatsız oldu. Çeçenistan'ın, Kafkasya'da sahip bulunduğu stratejik konum da, bölge ve Türkiye için önemlidir. A.B.D., bu konuda da Türkiye'ye yakın durdu ve A.B.D. Başkanı

Clinton, Zirvede, Çeçen Cumhuriyeti'nin ayrılmasına karşı yapılan Rus saldırılarını eleştirdi. Bölgesel anlaşmazlıklar, Türkiye ile A.B.D. arasında yakın işbirliğini teşvik eden diğer bir faktörü oluşturur. Soğuk Savaş sonrası, beklenen Yeni Dünya Düzeni yerine, Doğu ile Batı arasında geçmişte rekabet suretiyle bastırılmış olan etnik kökenli isteklere ve bölgesel anlaşmazlıklara dayalı "Düzensizlik" getirdi. A.B.D., bu tehlikeli durumu anladıktan sonra, Balkanlar'dan Orta Asya'ya ve Orta Doğu'ya kadar uzanan bölge içerisindeki sorunlarla uğraşmakta Türkiye'ye stratejik bir müttefik olarak bakmaya başladı. Bu bölgeye, aynı zamanda, A.B.D.'nin çıkarlarına karşı bir tehdit kaynağı olarak da bakılabilir ki, bu durum Türkiye'yi A.B.D. için en çok istenen ülke konumuna getirir. Avrupa, Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkeleri, Çin ve Hindistan arasındaki konumu da Türkiye'nin stratejik durumunu güçlendirmektedir. Bu açıklamalar A.B.D.'nin Türkiye'ye, Türkiye'nin A.B.D.'den daha çok ihtiyacı olduğu anlamına gelmez. Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'nin, ayrılıkçılık, Suriye ve Irak ile olan su anlaşmazlığı, Yunanistan ve Kıbrıs'la olan sorunlar gibi, kendisine ait can alıcı konularda müttefiklere ihtiyacı bulunduğu gerçeğini akılda bulundurmamak gerekir. Bu konu ile ilgili olarak, ayrıca; Türkiye'nin, Rusya ile bir denge kurmak üzere yeni müttefiklere ihtiyacı olduğuna, SSCB'nin sona erişinin ardından Rusya'nın askeri olarak halen bir süper güç olmaya devam ettiğine ve Rusya'nın güneye sıcak sulara yayılma tarihi hırsından vazgeçtiğinden kimsenin emin olamadığına dikkat etmek gerekir. Türkiye'nin, maruz bulunduğu yüksek enflasyon oranı ve bütçe açıkları gibi ekonomik sorunların üstesinden gelmek için de A.B.D. yardımlarına ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin A.B.D.'ne, A.B.D.'nin Türkiye'ye olduğu kadar ihtiyacı olup, her iki taraf da bu işbirliğinden yarar sağlayacaktır. Türkiye bu yakın işbirliğinden yararlanmaya başlamıştır; örneğin Türkiye, Abdullah Öcalan'ı A.B.D. yardımı olmadan yakalayamazdı. Bütün politik partiler, medya ve kamuoyu dahil olmak üzere Türk tarafı, Clinton'u Türkiye'de çok sıcak karşıladı ki, bu Türkiye'nin A.B.D. ile yakın işbirliğine istekli olduğunu gösterir. Türkiye'nin Batı, A.B.D. ve Dünya politikası için önemini Başkan tarafından

onaylanması nedeniyle, Clinton'un ziyareti ve beyanları Türk tarafı için çok önemliydi.

SONUÇ

Türkiye modeli terimi; halkının çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede laik devlet, çok partili sistem, Batı ile işbirliği ve Batıya yaklaşma ve piyasa ekonomisi gibi özellikleri anlatmak için kullanılmaktadır. A.B.D. ve Batı, Türkiye modelini, Türk Cumhuriyetleri'nde desteklemiş ve teşvik etmiştir. Türkiye'nin, bölge ile olan kültürel ve tarihsel bağları, Türkiye modelinin laik ve çok partili karakteri ve Türkiye'nin ekonomik dönüşümdeki başarısı, Batıyı, Türkiye modelini desteklemek için cesaretlendirdi. Bununla beraber; Rusya'nın "yakın dışarı" politikasını izlemesi, İran etkisinin azalması, Türkiye içerisindeki Kürt ayrılıkçılığı ve her şeyden çok Türkiye modelinin işlevini görmüş olması gerçeği nedeniyle Batı Türkiye modeline desteğini azalttı.

S.S.C.B.'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni duruma hazırlıklı olmayan Türkiye SSCB'nin sona ermesini ve Türk Cumhuriyetleri'nin kurulmasını iyi karşıladı. Bölge ile olan kültürel ve tarihsel bağları ve uluslararası ilişkilerdeki konumu Türkiye'nin tutumunu önemli ölçüde etkiledi. Batının Türkiye modelini desteklemesi, Türkiye'ye; Türkiye'nin Batı ve Dünya politikası için hala önemli olduğu iddiasında bulunma imkanını veren, Soğuk Savaş sonrasındaki stratejik konumunun onaylanması anlamına gelen yeni bir vasıta sağladı. Bununla beraber, bir kaç yıl geçtikten sonra kişiler, Türkiye modeli üzerinde konuşmayı kestiler ve Batının ve Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye modeline olan ilgileri azaldı ki bu, Türk dış politikasının, Batı ve Dünya politikası için hala önemli olduğu iddiasında bulunabileceği bir vasıtasını kaybetmesi anlamına geldi.

1999 yılında Türkiye'yi ziyaret eden, A.B.D. Başkanı Bill Clinton, Türkiye modelinin bölge ve Dünya politikası için hala önemli olduğunu açıklığa kavuşturdu. A.B.D., 1990'lı yıllarda, aynı şe-

kilde, Türkiye'nin, bir model olarak rolünü İslam Dünyası'nda oynamasını istemişti. Buradan; A.B.D.'nin, Türkiye'ye, Soğuk Savaş sonrası dönemde, bir stratejik müttefik olarak bakmakta olduğu görülmektedir. Clinton'un beyanları, Türkiye'nin İslam Dünyası'ndaki konumunun ve Türkiye modelinin hala önemli olduğunu ve gelecek bin yılda bölge ve küresel politika için önemli olacağını ima etmektedir. Soğuk Savaş'ın ardından Türkiye'nin öneminin azalacağı endişesinin aksine, bu durum Türkiye'yi Dünya politikasının tam ortasına itti ve Türkiye'yi uluslararası politikada aktif adımlar atmaya zorladı. Türkiye, yeni oluşan bir Dünya'nın jeopolitik merkezinde bulunuyor görünüyorsa da, ekonomi, demokrasi, insan hakları ve ayrılıkçılık gibi sorunların üstesinden gelmedikçe, uluslararası ilişkilerde etkin bir rol oynaması, Türkiye için gerçek olmaktan çok hayal olacaktır.

DİPNOTLAR

- 1- Ahmet Rashid, "The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?", (London: Zed Books, 1994), Sayfa 210.
- 2- Andrew Mango, "The Turkish Model", (Middle Eastern Studies, Cilt 29, No. 4, Ekim 1993, Sayfa 726).
- 3- Turkish Daily News, (10 Kasım 1999); Turkish Daily News, (17 Kasım 1999).
- 4- Örneğin; bakınız: Ahmet Rashid, "The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?", (London: Zed Books, 1994), Sayfa 210); Andrew Mango, "The Turkish Model", (Middle Eastern Studies, Cilt 29, No. 4, Ekim 1993, Sayfa 726); Oral Sander, "Turkey and the Turkic World", (Central Asian Survey, Cilt 13, No. 1, 1994, Sayfa 40); Independent, (21 Aralık 1991); R. Israeli, "Return to the Source: the Republics of Central Asia and the Middle East", (Central Asian Survey, Cilt 12, No. 1, 1994, Sayfa 19); Gareth M. Winrow, "Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity", (Central Asian Survey, Cilt 11, No. 3, Eylül 1992, Sayfa 107);

Gölnür Aybet, "Turkey's Foreign Policy and Its Implications for the West: Turkish Perspective", (Londra: Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, 1994, Sayfa 27);

Oles M. Smolanski, "Turkish and Iranian Policies in Central Asia in 1994" (Sayfa 27);

Oles M. Smolanski, "Turkish and Iranian Policies in Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects" (yazan: Hafeez Malik, Londra: Macmillan Press, 1994, Sayfa 292-293, 299, 305);

Warren Charles Hostler, "the Turks of Central Asia, (Londra: Praeger, 1993, sayfa 161);

B. Paul Henze, "Turkey: Towards the Twenty-First Century", (Santa Monica: Rand Corporation, 1992, Sayfa 35 - 41;

Yüksel Söylemez, "Turkey: Western or Moslem", (Turkish Review, 1992 Sonbahar, Sayfa 55);

Süleyman Demirel, "Newly - Emerging Centre", (Turkish Review, 1992 Kış, Sayfa 5-6);

Aydın Yalçın, "Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları (Yeni Forum Dergisi'nin 16-19 Eylül tarihinde düzenlediği sempozyuma sunulan bildiriler, Ankara: Yeni Forum A.Ş., 1992)

Shirin Akiner, "Central Asia: New Arc of Crisis, (Londra: Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, 1993, Sayfa 56);

- 5- SSCB'nin sona ermesi ile ilgili Türk reaksiyonu ve Türk Cumhuriyetleri'nin doğuşu ile ilgili olarak bakınız: İdris Bal, "Emergence of the Turkic Republics and Turkish Reaction", (Foreign Policy, Cilt. 22, No: 1-2, 1998).
- 6- Türkiye Modeli için Batı ve Türkiye, bakınız: İdris Bal, "Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics of the Former Soviet Union, the Rise of the "Turkish Model" (1991-1992), (Manchester: Manchester Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, Ph. D. diploması ile ilgili olarak verilen tez).
- 7- Daniel Pipes, "Islam's Intramural Struggle", (The National Interest, 1994 Bahar, Sayfa 85.
- 8- Turkish Daily News, (10 Kasım 1999); Turkish Daily News, (17 Kasım 1999).
- 9- Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations", (Foreign Affairs, 1993 Yaz).
- 10- TRT Avrasya (18.11.1999 günü saat 18.00 Haberleri).